

A segesvári ütközet.

(1849 július 31)

Szabadságharczunk eseményei között kevés akad, melynek oly bő irodalma lenne, mint az 1849 július 31-ikén, Segesvár és Fehéregyháza között vívott szerencsétlen végű ütközetnek; de viszont az is bizonyos, hogy kevésről írtak annyi különböző, egymással sokszor homlokegyenest ellenkező, dolgot össze, mint éppen erről.

Talán mondanom sem kell, hogy a nemzet halhatatlan lantosának, Petőfinek, sokak szerint érthetetlen, valójában pedig igen könnyen elképzelhető és megmagyarázható eltűnése izgatta leginkább a segesvári ütközet krónikásainak képzelőtehetségét, még pedig — sajnos — legtöbbször a történeti igazság rovására.

Magam is könyvekben, folyóiratokban és napilapokban megjelent temérdek leírást olvastam részint Petőfi eltűnéséről, részint az ütközetről s megütközve tapasztaltam, hogy magukat hitelesnek tartó szemtanúk, jóllehet az általános helyzetet, a magyar és a szövetséges ellenséges hadak számbeli erejét és állapotát, az idő és térnek egymáshoz való viszonyát, a csatatér terepviszonyait, egyáltalán az összes hadászati és harczászati tényezőket félredobják, hangosan követelik, hogy vallomásukat minden előzetes megrostálás nélkül magunkévá tegyék.

Akaratlanul is az a gyanúm támad, hogy a szemtanúk jelentékeny része vagy ott sem volt az ütközetben, vagy ha ott volt is, olyan alárendelt szerepet játszott és olyan helyen tartózkodott, hogy legfeljebb a közvetlenül mellette lefolyt epizódokat figyelhette meg. Így aztán az egész ütközet menetéről, az okok és okozatok logikus összefüggéséről fogalma sem lehetvén, a harc egyes részleteit színpadi díszletként komponálta vagy formálta hozzá, Petőfi előtérbe állított eltűnésének egyik vagy másik, többé vagy kevésbé valószínű változatához.

Azt pedig éppen határozottan állítom, hogy a segesvári ütközet krónikásai között nagyon kevesen voltak olyanok, a kik emlékező- és képzelőtehetségükön kívül a térképet is elővették volna. Nagyon sok olyat olvastam erről az ütközetről, a mit a katonai szakmában járatlanok rögtön készpénznek vettek, a mit egy, a térképre vetett futólagos pillantás is azonnal megdönthet.

Sem időm, sem terem nem engedni, hogy az ütközet felől szárnyrakelt téves leírásokat részletesen felsoroljam, még kevésbé, hogy azokat egyenként czáfalgassam. Nem ferdtéseket, hanem az igazságot kutatván, csak olyan forrásokból akarok meríteni, a melyek helyüket az objektív kritika ítélőszéke előtt is megállják.

És itt mindjárt meg kell említenem, hogy a segesvári támadás indítóokát, célját, kivitelének módját s a beállható különféle eshetőségeket, továbbá a harcban résztvett csapatok mennyiségét és minőségét illetőleg, egy leírásban sem találtam elegendő felvilágosítást. Ennélfogva — tölem telhetőleg — ezekre a kérdésekre is igyekezni fogok, részint a magyar és a szövetséges ellenséges hadak kölcsönös helyzetéből és mozgulataiból levont következtetések, részint családi levéltárunkban rendelkezésemre álló egykorú hivatalos okmányok alapján, kielégítő választ adni.

Magának az ütközetnek lefolyására vonatkozólag mint legrészletesebb és legalaposabb forrást, elsősorban is Haller József gróf feljegyzéseit idézem.

Haller, Petőfi halálának körülményeit évtizedeken át nem lankadó buzgalommal kutatta s mint a csatatérnek egyik birtokosa és alapos ismerője, pontosan megállapította a magyar és orosz csapatoknak, legalább az ütközet elején elfoglalt állásait is. Vizsgálódásának eredménye, bár igen hézagosan és térkép nélkül, Gracának a szabadságharcról szóló nagy művében is megjelent.¹ Haller gróf néhai édesapámmal, Gyalokay Lajos 1848/49. honvédőrnaggyal, ki mint Bem egyik vezérkari tisztje vett részt a segesvári ütközetben s annak több epizódját meg is örökölte,² hosszabb ideig levelezett Petőfi halálát illetőleg. Sok érdekes részletet tartalmazó levelei, a harctér három, kommentárokkal kísért vázlatával együtt, családunk levéltárában vannak. Adatai — véleményem szerint — teljes hitelre tarthatnak számot s így a szoroson vett ütközetnek leírásában, ott, a hol más forrást nem idézek, ezeket fogom felhasználni. Ilyképen, ha sikerül a segesvári ütközetnek egyik-másik, kevésbé ismert részletére is világosságot derítenem, úgy ez nem az én érdemem leend, hanem elsősorban is Haller József grófé. Tisztelet adassék emlékének!

Tudom, lesznek olyanok, kik e dolgozatot időelöttinek fogják tartani, mert az erdélyi vezérkarnak idevágó hivatalos jelentései, melyek a dévai fegyverletétel után az oroszok kezébe, onnan pedig állítólag a bécsi hadilevéltárba kerültek, mindezideig hozzá nem férhetők. Erre azt jegyzem meg, hogy ha Bem csakugyan íratott is augusztus 1-én

¹ V. kötet 1087—89. l.

² „Segesvár és Petőfi“. „Hazánk“, 1887. évf. 243—259. és 337—357. l.

valami jelentést,³ úgy ez az ütközetet csak általánosságban tárgyalhatta, mert azok a csapatparancsnokok, a kik az egyes részleteket is tollbamondhatták volna, még akkor útban voltak. Már pedig egy ilyen, nagy vonásokban odavetett, futólagos tudósításnak, hadtörténelmi szempontból, vajmi kevés fontossága van.⁴ Viszont arra, hogy a segesvári ütközetről később, kimerítő jelentést írjanak, az ismételt balsikerek nyomán beállott teljes felbomlásban, se idő, se alkalom többé nem kínálkozott. Ennek előkerülését tehát hasztalan várjuk.

Ennélfogva tulajdonképpen nem is az a kérdés, vajjon a segesvári ütközet történetét meg tudjuk-e *már* írni, hanem inkább az, hogy egyáltalán össze tudjuk-e állítani *még*?

Mert csak saját tudomásom és tapasztalásom szerint is, kivált kisebb gyűjteményekből és levéltárakból a szabadságharcra vonatkozó igen sok érdekes okmány és levél máris elkallódott⁵ és legalább is ugyanannyi, részint az írás teljes elfakulása, részint a gondatlan kezelés folytán, előbb vagy utóbb, teljesen hasznavehetetlenné válik.

A segesvári ütközet előzményeire áttérve, mindenekelőtt tudnunk kell, hogy Bem, eredménytelen moldvaországi diverziója után, mint azt egy Kossuthhoz írott levele tanúsítja, azzal a szándékkal indult Marosvásárhelyre vissza, hogy mindenfelől összevonandó csapataival újra Grottenhjeml ellen fordul⁶ s e végből a háromszéki sereg egyrészét is, a Rikán és Székelyudvarhelyen át, Marosvásárhelyre indította, hova ő maga július 28-ikán érkezett meg.

Itt azonban az ellenség felől érkezett hírek és jelentések azt a meggyőződést érlelték meg benne, hogy eredeti szándékát, a megváltozott viszonyok következtében, többé meg nem valósíthatja.

A helyzet ugyanis a moldvai expedíció óta — az apróbb különítményeket nem számítva — következőleg alakult.

Lüders orosz gyalogsági tábornok, az Erdélyben működő orosz és osztrák csapatok főparancsnoka, július 25-ikén, az 5-ik hadtest zömével Nagyszebenben, Dyck tábornok különítménye pedig (6 zászlóalj, 3 lovasszászad, 16 ágyú) Fogarason állott. Clamm-Gallas gróf osztrák altábornagy Rennenkampff orosz különítményével megerősített hadteste

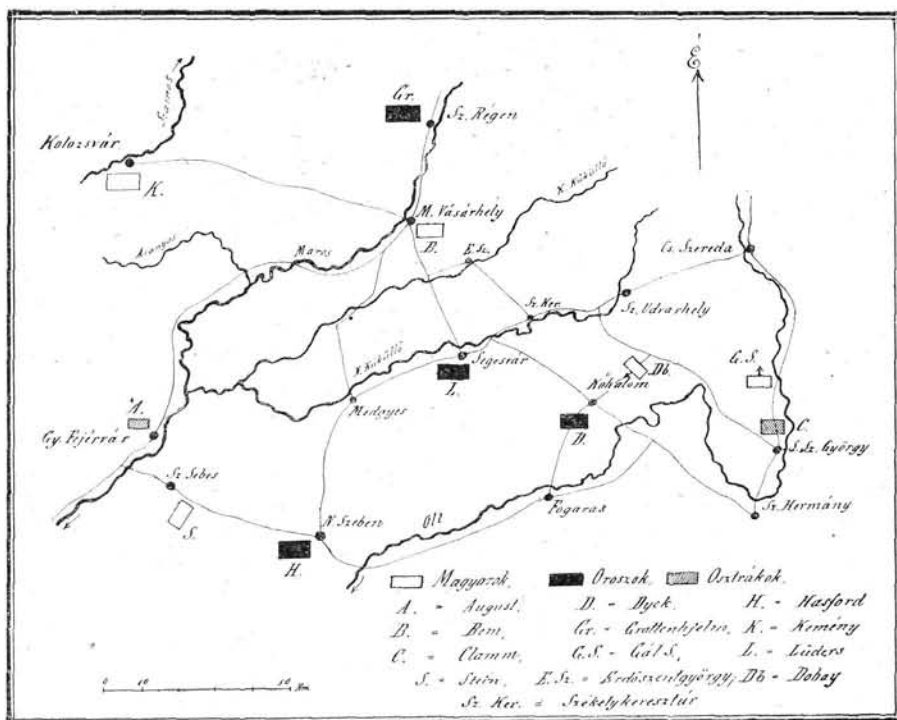
³ Pataky: Bem in Siebenbürgen. 101. l.

⁴ Ilyen például Bem jelentése a márczius 28-iki vöröstoronyi ütközetről és később a moldvaországi expedícióról. Nagy S.: „Háromszék önvédelmi harca“, Okmánytár: XLV. és LXXIV. l.

⁵ Nemrégén, egy vidéki múzeumban, a szabadságharcra vonatkozó okmányokat kutatva, már előre figyelmeztettek, hogy ne is fáradjak, mert a mi érdekesebb dolog volt, azt a gyűjtemény előbbi gondnoka — enyhén szólva — eltűntette.

⁶ Ramming: Der feldzug in Ungarn und Siebenbürgen, im Sommer des Jahres 1849. 526. l.

Szászhermánynál, vele szemben Gál Sándor honvédezredes hadosztálya Sepsiszentgyörgyön foglalt állást. Damaszkín György honvédelezredes, a szászrégeni ütközet után Marosszentgyörgyig⁷ hátrált, míg ellenfele, Grottenhjelm orosz altábornagy Szászrégent szállotta meg. Stein Miksa báró, honvédezredes, kellő haderő, ágyú, főleg pedig lövészer hiányában Gyulafejérvár ostromát abbahagyva, csapatait Várdánál gyűjti össze. Forró Elek honvédezredes csapatai egyelőre még Zarándban, az oláh

Csapatok állása az ütközet előtt.

felkelőkkel szemben állanak, ellenben Kemény Farkas báró, honvédezredes, Marosvásárhelyre rendelt csapatait Kolozsvárott gyűjti össze.

Július 26-ikán Lüders, Hasford altábornagyot 5 zászlóaljjal, 2 lovaszázaddal és 16 ágyúval Nagyszebenben hagyva, megindul Segesvár felé, hova 29-ikén érkezik meg,⁸ míg Dyck ugyane napon Garatig (Kő-

⁷ és nem Csíkszentgyörgyig. Gelich: Magyarország függetlenségi harca III. 732. l.

⁸ Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen. II. 45. Én ezt a dátumot fogadom el, mert hogy mikor hova érkeztek, azt maguk az oroszok tudhatták legjobban. Ramming és Breit azonban azt állítják, hogy Lüders már 28-ikán Segesvárra érkezett. (I. m. 531, illetőleg Magyarország függetlenségi harczának katonai története. III. 172.) Hogy azonban ütközetben Szászvárost is érintette volna, teljes lehetetlenség (Ramming és Breit i. h.), mert ez a hely nem a nagyszeben—segesvári útvonalon, hanem Déva és Gyulafejérvár között, a Maros völgyében fekszik.

halom mellett) hatol.⁹ Stein Szászsebesen túl, Kútfalva és Kelnek vonaláig jut, hogy Bemnek már előbb kapott parancsa szerint, Nagyszeben orosz őrségét sakkban tartsa; vele van a Zarándból visszavonuló Forró csapatainak egy része is.¹⁰ Clamm-Gallas július 29-ikén megindul Háromszék felé s megszállja Árkost, Gidófalvát és Zoltánt. Gál Sándor éjszak felé hátrál; ¹¹ Grottenhjelm és Kemény egyelőre nem mozdúlnak említett állásaikból.

Hadtörténetíróink ¹² Ramming nyomán ¹³ azt állítják, hogy a most vázolt helyzet alapján Bem arra határozta volna magát, hogy Marosvásárhelyen újból összegyűjtött haderejével — *Székelyudvarhelyen át (!)* — Nagyszeben felé nyomul, elfoglalja ezt a várost és a vöröstoronyi szorost is.

Ezt a tervet azonban Bem csak a segesvári ütközet *után* eszelte ki s augusztus 5-ikén sikeresen végre is hajtotta azt. Ellenben semmi sem bizonyítja, hogy július 29-ikén is erre a merész hadműveletre gondolt volna; sőt ellenkezőleg, *Bem közvetlen környezete 29-ikén este már tudta, hogy az öreg úr Segesvárra készül. Székelyudvarhely csakis balsiker, azaz a Segesvárnál szükségessé válható visszavonulás esetére került szóba.*¹⁴

Lüders, a ki négy menettel jutott Segesvárra, 29-ikén délben már ott lehetett s miután Segesvár és Marosvásárhely között 52 kilométer a távolság, Bem 29-ikén az esti órákban tudhatta, hogy az oroszok Segesváron, vagy legalább is annak közelében, a Nagy-Küküllő völgyében vannak.¹⁵ Ha tehát ki akart volna nekik térni, hogy a hátuk megett Nagyszebent elfoglalja, bizonyára nem a Székelykeresztúr—segesvári irányt választja, hanem alkalmasint Nyárádton, Mikefalván, Dicsőszentmártonon és Balázstelkén át iparkodik Medgyesre, tehát a Nagy-Küküllő völgyébe s onnan tovább Nagyszeben felé jutni. Nagyszebent, Segesváron át, Lüders beleavatkozása nélkül, az adott körülmények között nem lehetett elfoglalnia. Bemnek tehát, hogy e feltéte-

⁹ I. vázlat.

¹⁰ Bericht II. 105.

¹¹ 29-ikén kezdi meg visszavonulását Tuzson Moldvaországban maradt különítménye is, míg a Háromszékből Marosvásárhelyre irányított csapatok egy része (Dobay alezredes alatt) még 31-ikén is a Homoród völgyében állott.

¹² Gelich: i. m. III, 735. — Breit: i. m. III. 172.

¹³ I. m. 531.

¹⁴ Gyalokay: i. m. 251, Székelyudvarhelyen át a Nagyszeben elleni támadás már a földrajzi helyzetnél fogva sem lehetséges. Bem ugyanis a segesvári támadáshoz kijelölt csapatokat — mint látni fogjuk — Székelykeresztúron egyesítette. Azonban ettől a helytől Nagyszeben délnyugatra, Székelyudvarhely pedig éjszakkeltre, azaz éppen ellenkező irányban fekszik.

¹⁵ Clam-Gallas előnyomulásáról akkor még nem lehetett tudomása.

lezett szándékát megvalósíthassa, Lüders seregét valahol, a Nagy-Küküllő völgyében elhatározóan megverve, alkalmasint ismételt csatározások között, Nagyszeben felé kellett volna szorítania. Bizonyos, hogy Lüders, ha ilyen bajba jut, Dyck különítményét is Nagyszeben védelmére rendeli vissza, hol ilyformán könnyűszerrel 21 zászlóaljat egyesíthetett volna.

Bem, a Nagy-Küküllő völgyében, legfeljebb 8 zászlóaljat állíthatott az oroszok elé. Feltéve, hogy ezzel sikerült neki Lüders seregét — Dyck és Hasford beleavatkozása nélkül — megvernie, még mindig nyílt kérdés marad, hogy Stein és Forró csapataival együtt¹⁶ talán 14 zászlóaljra növelt seregével, mint verte volna ki az oroszoknak 21 zászlóaljból álló, s az övénél lovasság és tüzérség dolgában is jóval erősebb seregét Nagyszebenből és a vöröstoronyi szorosból? Mert nyilvánvaló, hogy a szoros elfoglalása és kellő biztosítása nélkül tartósabb sikerre nem számíthatott.

Igaz, a számbeli túlsúly magában véve még nem döntő dolog. Volt rá elég eset, hogy csekélyszámú, de jól fegyelmezett és begyakorolt, önmagukban és vezérükben bízó s valamely magasabb eszmétől lelkesített csapatok, túlnyomó erővel szemben is derekasan megállották helyüket. Csakhogy Bemnek 1849 nyarán nem voltak többé *ilyen* csapatai. A téli és tavaszi hadjárat folyamán mutatkozott harci kedv és lelkesedés, a mely az alsóbb néprétegeket különben sem járta át úgy, a mint kellett volna, a nyár folyamán jócskán alábbhagyott. Az oroszok beavatkozása a legvérmesebb optimisták reményeit is megbénította s a gombamódra felszaporodott ellenséggel szemben, a hiányosan felszerelt, imígy-amígy begyakorolt ujonczcsapatok helyt nem állhattak többé. Ez állítás igazságát bizonyítja az olaszfalusi (június 27, 28), a sepsiszentgyörgyi (július 5), a besztercei (július 10), a szeretfalvi (július 16) és a szászrégeni (július 23) ütközet, a hol a magyar csapatok, a nélkül, hogy formális vereséget szenvedtek volna, alig számbavehető ellenállás és 1—1½ százalékra rugó veszteség után következetesen meghátráltak, helylyel-közzel egyszerűen kereket oldottak.¹⁷ Ilyen csapatokkal, túlnyomó

¹⁶ Stein gyulafejevári ostromseregét hadtörténéfiróink — tévesen — nyolcz, nem teljes zászlóaljra teszik. Stein július 11-ikén kelt jelentése azonban azt mutatja, hogy neki mindössze 4²/₆, nem teljes zászlóalja, 2 csonka lovasszázada és 33 lövege volt, de ebből is 675 ember nem volt felszerelve. Id. lt. 1848/49. — 67. sz. Az oroszok betörésekor ez az ostromló sereg csak 4¹/₆ zászlóaljból, 1³/₄ lovasszázadból és 16 lövegből állott. U. o. 33. sz.

¹⁷ Nagyszeben másodszeri elfoglalása (augusztus 5) is csak úgy sikerülhetett, hogy Bem — s ez ne kissebbítse érdemét — az oroszokénál nagyobb sereggel támadott. Másnap ugyanez a sereg már rövidebbet húzott, mert akkor az orosz volt erősebb. A csapatok megbízhatatlanságát igazolja Bemnek június 29, július 3 és július 5-ikén kelt napiparancsa is. Nagy S. Háromszék önvédelmi harcza. Okmánytár, LXIX. és id. lt. 1848/49. 50. sz.

erő ellenében győzni nem lehetett s hiába volt Bem minden genialitása, ha eszközeinek gyarlósága legéleltrevalóbb tervének is nyakát szegte.

A mondottakkal azt hiszem eléggé igazoltam, hogy Bemnek, ki az általános helyzetet, csapatainak számbeli erejét és állapotát s így a fölük várható erő kifejtést is jól ismerte, nem volt, nem lehetett szándékában, hogy az orosz sereg zömével szemben Nagyszebent megtámadja. Annak a feltevésnek pedig, hogy Nagyszebent Lüders és Dyck háta-megett akarta volna elfoglalni, határozottan ellene szól a székelykeresztur—segesvári menetvonal.

Mi volt tehát Bem célja a segesvári támadással? Semmi más, mint egyrészt megakadályozni azt, hogy Lüders őt a székelyföldről elvághassa, másrészt pedig lehetőleg késleltetni azt az időpontot, a mikor Lüders, Grottenhjelm és Clamm Gallas egymással közvetlen összeköttetésbe léphetnének. Mindenáron az oroszok *elé* kellett tehát kerülnie, hogy Lüders seregét, ha nagy áldozatok árán is, megállíthassa, időt nyerjen s magának a visszavonulást Székelyudvarhely felé, balsiker esetén is biztosítsa. *Bem célja tehát ezúttal nem Nagyszeben elfoglalása, hanem kizárólag az orosz sereg zömének feltartóztatása volt.*

Mikor Bem július 28-ikán Marosvásárhelyre visszaérkezett, a július 10-ikén Damaszkín alezredes parancsnoksága alatt, a szeretfalvi táborban hagyott kis sereget¹⁸ Marosszentgyörgyön, tehát Marosvásárhely közvetlen közelében találta. Miután — mint már említettem — Grottenhjelm elleni tervét feladta, azt határozta, hogy ez utóbbival szemben Damaszkín Marosvásárhelyen hagyja, ő pedig Kemény Farkas iderendelt különítményével, a Nagyszebenből visszavonult,¹⁹ valamint a Háromszékből ideirányított csapatokkal, Lüders seregét támadja meg. *Ámde Kemény, a kapott határozott parancs ellenére, július 30-áig nem érkezett meg Marosvásárhelyre.*²⁰ Bem azonban, bárha Kemény csapatainak elmaradása vállalkozásának sikerét ugyancsak kétségessé tette, sem tovább várni, sem tervén változtatni nem akart.²¹ Attól tartott, hogy ha késlekedik, nem állhatja el többé Lüders útját. Nem akarván tehát az ini-

¹⁸ 12-ik zászlóalj 505, 73-ik zászlóalj 293, 76., zászlóalj 335, 83. zászlóalj 504, 84. zászlóalj 551, 1. tartalék zászlóalj 439, 2-ik tartalék zászlóalj 184, lengyel legio 330, III. vadászrezd 204, 11. huszárezred 192 embere. Összesen 3557 ember. Damaszkín létszámkimutatása. Szeretfalva, 1849 július 11. — A tüzérség, nem tudni mi okból, kimaradt. Id. lt. 1848/49 — 65. sz.

¹⁹ 88. zászlóalj, a 15. huszárezred 1 százada és ? ágyú.

²⁰ Gyalokay, i. m. 252.

²¹ Kemény elmaradását nagyon különösen világítja meg az a körülmény, hogy néhány nappal a segesvári ütközet előtt, tisztjei körében így nyilatkozott: „*Bem, a polyák, csak nyúzatja embereinket, mi ne segítsük*“. A fültanu, Haller József gróf feljegyzése. I. h.

ciatívában rejlő óriási előnyt elszalasztani, eddigi, sokszor hangoztatott elvéhez képest, akkora erővel támadott, a mekkora éppen kezeügyében volt.

Sokan elítélik Bemet segesvári támadásáért. Tegyük fel, hogy igazuk van. Ám akkor feleljünk arra az okvetlenül feltolakodó kérdésre is, hogy az adott körülmények között mit lehetett volna tennie? Várt volna Marosvásárhelyen, míg Kemény megérkezik?²² Akkorára Lüders Székelyudvarhelyt megszállva, őt a Székelyföld egy részétől már elvághatta volna. Megtámadja Grottenhjelmet? Ha győz (a mi legalább is bizonytalan) és megvert ellenfelét üldözi, úgy még messzebb jut Gál, Kemény és Stein csapataitól; ha a rövidebbet húzza, úgy könnyen két tűz (Lüders és Grottenhjelm) közé kerülhet. Valamit okvetlenül tennie kellett, még pedig hamar. Ismerve úgy Lüders mint Grottenhjelm tétovázó, túlvátoztos hadműveleteit, arra legalább is számíthatott, hogy gyors támadásával Lüders előnyomulását, még balsiker esetén is, késleltetni fogja s az ilyképen felidézett, most már tisztázottabb helyzet, majd ad neki módot és alkalmat arra, hogy az oroszok útjába újabb akadályt vehessen. Hogy Bem Lüders és nem Grottenhjelm ellen fordult, az hadászati szempontból mindenképen indokolt eljárás volt; mert hiszen a nagyobb veszély nem Szászföldön, hanem Segesvár felől fenyegette s egy, Grottenhjelm ellenében esetleg kivívott siker, Lüders és Dyck előnyomulását nem akaszthatta volna meg.

Július 30-ikán hajnalban indult Bem Balavásáron, Erdőszentgyörgyön át Székelykeresztúrra, a hol a segesvári támadáshoz kijelölt csapatok, még aznap egyesítendőek voltak. Ámde ezek közül a 27-ik zászlóalj tartalékának Sepsiszentgyörgyről iderendelt 3., 4., 5. és 6. százada, hosszú, fárasztó menetelés után, csak 31-ikén, hajnali 1 órakor érkezett meg.²³ Ezzel együtt Bem, az említett nap reggelén, a következő csapatokkal rendelkezett. Volt pedig

gyalogsága

81. zászlóalj (6 század)	Endes József őrnagy.	
80. „ (2 század)		}
82. „ (4 század)	Ferenczy György ²⁴ százados.	

²² Ez csak augusztus 1-én következett be.

²³ 1848/49. Tört. Lapok. 1897. évf. 106. és Czetz: Bem's feldzug in Siebenbürgen. 339.

A 24., 27., 50. és 79. zászlóaljnak külön „tartaléka“ volt, mely az illető zászlóaljhoz, egy és ugyanazon sorozóterületről besorozott ujonczok főlélegéből alakult. E „zászlóalj-tartalékok“ (a német okmányokban: Cadre-Bataillone) nem tévesztendőek a határvédő „tartalékszászlóaljakkal“ (Reserve-Bataillone vagy Grenz-Bataillone) össze. A 27. zászlóalj tartaléka, biharmegyei ujonczokból, június vége felé Kolozsváron alakult. Id. It. 1848/49. — 39. sz.

²⁴ A 80. zászlóaljnak a többtől elkülönített két százada, kimutathatólag július 10-ike óta, alkalmasint adminisztratív okokból, a szintén nem teljes 82. zászlóalj pa-

88. zászlóalj (6 század) Kulin Ignác²⁵ százados.
 27. „ tartaléka (4 század) Deák György őrnagy.
 összesen $3\frac{4}{6}$ zászlóalj (22 század)

lovassága

8. sz. Coburg-huszárezred 7-ik százada Poplavski Ádám százados.²⁶
 11. sz. (székely) „ 4-ik „ Moján Dániel százados.²⁷
 15. sz. Mátyás- „ egy „ (?)
 összesen 3 század

tűzérsege

- 6 fontos Debreczen—várad i gyalogosüte g²⁸ 6 ágyú, 2 db 7 fontos taraczk.
 6 fontos székely gyalogosüte g 4 „ —
 1. sz. 6 fontos székely lovasüte g Pap Sándor főhadnagy²⁹ 4 ágyú
 összesen 14 ágyú, 2 taraczk.

Ha már most az ütközetben résztvett s itt kimutatott csapatok létszámát is megakarjuk — legalább hozzávetőleges pontossággal — állapítani, tudnunk kell, hogy a 81. zászlóalj július 13-ikán 622³⁰ emberből, a 80/82. zászlóalj július 20-ikán 1198³¹ emberből, a 88. zászlóalj július 10-ikén 1123³² emberből, a 27. zászlóalj tartaléka július 20-ikán 1098³³ emberből állott.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy a 82. zászlóalj, valamint a 27. zászlóalj tartaléka résztvett a sepsiszentgyörgyi (július 20—23) harcokban, ellenben a 81. és 88. zászlóalj hosszabb idő óta nem volt harcban. Ha tehát az előbb említett két zászlóalj létszámából, mint az ütközetek okozta fogyatéket, 10 százalékot leszámítunk, úgy a Székelykeresztúron összpontosított gyalogság összes létszámát legfeljebb 3300—3400 főre tehetjük.³⁴ A Coburg-huszárok 7-ik századának teljes létszáma

rancsnoksága alá rendeltetett. (Id. lt. 1848/49. — 61. és 88. sz.) A 82. zászlóalj parancsnoka — Kovács Ignác őrnagy — Székelykeresztúron megbetegedvén, helyettesül Bem július 31-ikén Ferenczy György századost jelölte ki (u. o. 94. sz.).

A továbbiakban ezt a kombinált zászlóaljat — rövidség okáért — 82. számmal fogom jelölni.

²⁵ vagy Imre.

²⁶ Elesett.

²⁷ Megsebesült.

²⁸ Ágyúi a váradszentmártoni ágyúöntődében készültek „ne bántsá a magyart“ felirással. A székely ütegek Gábor Áron-féle ágyúkkal voltak ellátva.

²⁹ Megsebesült.

³⁰ Id. lt. 1848/49. — 71. sz.

³¹ U. o. 88. sz.

³² U. o. 62. sz.

³³ U. o. 96. sz. Négy századra tehát körülbelül 730 ember esett.

³⁴ Bár valószínűnek tartom, hiteles feljegyzések hiányában nem merem határozottan állítani, hogy Bem testőrszázada (a német írásokban „Elite Corps“), melyet a Bánátba is magával vitt s mely az augusztus 6-iki nagycsúri ütközetben is részt vett, ott volt Segesvárnál is. Ha csakugyan ott volt, úgy a gyalogságnak itt kimutatott létszáma 164 fővel nagyobbra veendő. (Id. lt. 1848/49. — 48. sz., továbbá „Kelet“ 1880. évf. 223—224. l.)

az orosz betörése idején 187 ember és 190 ló volt;³⁵ ebből azonban július 4-ikén már csak 122 ember és 129 ló állott Marosvásárhelyen.³⁶ Hogy Segesvárra mekkora állománnyal vonult, biztosan megállapítani nem tudom, de 125–130 lovasnál erősebb alig lehetett. Miután a 11. huszárezred alezredesi (azaz második) osztályának parancsnoka, Daczó Zsigmond őrnagy is ott volt és el is esett Segesvárnál s Pünkösti Gergely őrnagy szerint ő maga vezette rohamra a székely huszárokat,³⁷ nagyon valószínű, hogy Moján százada az ő osztályához tartozott s így az ezrednek 4. számú százada lehetett.³⁸ Ez is résztvett a sepsiszentgyörgyi harcokban, úgyszintén a moldvaországi expedícióban is. Létszáma július 17-ikén 138 ember és 133 ló volt.³⁹ Segesvár alá kétségkívül kisebb állománnyal érkezett. A Mátyás huszárok századát, az alább elmondandó okoknál fogva 100 lovasnál többre alig tehetjük. Mindezeket figyelembevéve, Bem összes lovasságát legfeljebb 350 főre becsülhetjük.

A tüzérség (és szekereszet) állományának megállapításánál zsinórmértékül azon körülmény vehető, hogy a Görgey-féle szervezési szabályok szerint, egy 6 fontos üteg (6 ágyú, 2 taraczk) 126 emberből állott. Ez a szabály, a hivatalos létszámkimutatások tanúsága szerint, nagyjából az erdélyi tüzérségre is alkalmazható lévén, egy ágyúra (taraczkra) átlag 15 tüzért és szekereszt számíthatunk s így Bem tüzérségét 240–250 főre tehetjük.

Ha mindezekhez még a főparancsnokság személyzetét és a be nem osztott elég nagyszámú törzs- és főtiszteket is hozzáadjuk,⁴⁰ úgy a Székelykeresztúron összevont kis sereget léghőbb esetben 4000 főre becsülhetjük.⁴¹ Ezzel szemben Lüders Segesvárnál 10 zászlóalj, 14 lovaszázad és 4 üteg, tehát körülbelül 12000 emberrel és 32 ágyúval rendelkezvén, létszám dolgában háromszoros túlsúlyban volt Bem fölött.⁴²

Miután a bevezetésben azt állítottam, hogy Bem csapatai nem voltak az oroszokéival egyenlő értékűek, ezt a tételt, legalább a Segesvárra vitt seregére vonatkozólag, bizonyítanom is kell.

A 81. zászlóalj, mely az orosz betörése idején a gyulafejérvári

³⁵ Standes- und Dislokationsausweis der ung. siebenbürg. Armee. Marosvásárhely, 1849 június 20. (ld. lt. 1848/49. — 38. sz.)

³⁶ Marosvásárhelyi térparancsnokság létszámkimutatása. 1849 július 4. U. o. 49. sz.

³⁷ „Ellenzék” 1898. évi. augusztus 13. sz.

³⁸ A 3-ik századnak csak fele volt Erdélyben, másik fele a Bánátban maradt. Id. lt. 1848/49. — 15., 29. és 40. sz.

³⁹ Daczó létszámkimutatása, Biükszád, 1849 július 17. U. o. 78. sz.

⁴⁰ Július 20-ikán 54 ember, 80 ló. U. o. 96. sz.

⁴¹ Gyalokay őrnagy a helyszínén 4000–4200 főre becsülte (l. m. 339.)

⁴² Bericht II. 45. Megemlítem, hogy a különböző leírásokban a magyar sereg létszáma 2000 és 9600, az oroszé 12 és 24 ezer között ingadozik.

ostromtáborhoz tartozott, úgy az oláhokkal, mint a várőrség ismételt kitöréseivel szemben derekasan megállotta a helyét. Csányi kormánybiztos, Stein jelentése alapján, dícsérőleg emlékezik meg róla, parancsnokával, Endes őrnagygyal egyetemben.⁴³ Ez tehát hasznavehető derék csapat volt s csak az volt a baj, hogy június 20-ikától július 13-ikáig 938 főről⁴⁴ 678 főre⁴⁵ olvadt le. Ugyancsak használható volt a 82. zászlóalj is, a 80. zászlóaljnak hozzá beosztott 2 századával egyetemben; csak-hogy éppen a legutóbbi időben ezek is sok ujonczot kaptak, a mi hasznavehetőségüket kedvezőtlenül befolyásolta. Még rosszabbul állott a dolog a szathmármegyei önkéntesekből alakult 88. zászlóaljjal. Ez ugyanis június közepétől július 10-ig, 482 főről 1123 főre szaporodott,⁴⁶ vagyis 641, az utolsó hat hét folyamán besorozott ujoncza volt s ezek közül is 417 ember csak lándzsával volt felszerelve. A Bánátban maradt 27-ik zászlóalj tartaléka, mint már említettem, június hó folyamán alakult. Június 21-ikén, akkori, 1168 főre rugó állományában, mindössze 260 kiképzett egyén akadt, a többi teljesen gyakorlatlan, s így hasznavehetetlen ujoncz volt.⁴⁷ Ugyanígy állott a dolog a lovasság nagyobb részével is, amelynek Segesvárra vitt századai közül, csupán a Coburg huszárok voltak minden tekintetben használhatók. A székely- és Mátyás huszároknak magában a honvédseregben sem volt valami jó hírük.⁴⁸ De nem is csuda, ha tekintetbe vesszük, hogy például a 11. huszárezred 2-ik osztályának június 15-én, Brassóban 308 embere között 140 hasznavehetetlen ujoncza és 317 lóva között 148 idomítatlan, nyers rémontája volt⁴⁹ s miután az oroszok néhány nap múlva elkövetkezett betörése után se idő, se alkalom a kiképzésre nem kínálkozott, kétségtelen, hogy ló és lovas, részben még a segesvári ütközet idején is, hadilábon állottak egymással. Július 10-ikén a Mátyás huszárok 2-ik osztályánál 50, a harmadik és negyediknél egyenkint 90 ló egyáltalában hiányzott még⁵⁰ s ha talán az utolsó pillanatban be is szerezték őket, nyilvánvaló, hogy mindvégig hasznavehetetlenek maradtak. Ennél az ezrednél különben a

⁴³ Csányi levéltár 2620. sz.

⁴⁴ Gyalokay lt. 1848/49. — 38. sz.

⁴⁵ U. o. 71. sz. Ebből a 678 emberből azonban 56, részint elvezénylés, részint betegség folytán, hiányzott.

⁴⁶ Nagyszebeni katonai parancsnokság létszámkimutatása, 1849 június 18. és július 10. ld. lt. 1848/49. — 36. és 62. sz.

⁴⁷ Kolozvári katonai parancsnokság létszámkimutatása. 1849 június 21. U. o. 39. sz.

⁴⁸ Nagy S.: Háromszék önvédelmi harca. 170. l.

⁴⁹ A 11. huszárezred alezredesi osztályának létszámkimutatása. Brassó, 1849 június 15. ld. lt. 1848/49. — 29. sz.

⁵⁰ Makray alezredes jelentése. Nagyszeben, 1849 július 10. U. o. 59. sz.

legénység és a lovak felszerelése nagyon fogyatékos volt, az is maradt, úgy hogy a századok legfeljebb 90—100 lovassal vonulhattak ki.

A tüzérség, jóllehet a kezelő legénység nagyobbára 15—17 éves suhanczokból (részben diákokból) került ki, általában véve jónak volt mondható, nem tekintve a Gábor Áron-féle ágyúk azon kellemetlen tulajdonságát, hogy a gyorsabb és tartósabb tüzelést nem állották ki.

A mondottakból tehát az tűnik ki, hogy Bemnek, tüzérségén kívül, csak egy olyan zászlóalja és lovasszázada volt, a melyre válságosabb pillanatokban is számíthatott. Hogy ez az oroszok, számra nézve is sokkal nagyobb, hosszú szolgálatban begyakorlott és fegyelmezett csapataival szemben óriási hátrány lehetett, talán nem kell bővebben bizonyítgatnom. Kissé hosszasan foglalkoztam a csapatok létszámával és állapotával, minthogy azonban hadtörténetíróink ezeket a kétségekívül nagyfotosságú kérdéseket — pontosabb adatok hiányában — többé-kevésbé rövidesen tárgyalják, szükségesnek láttam, hogy a mindenfelé lábra kapott téves véleményekkel szemben, a valóságot hivatalos adatok alapján megállapítsam.

Július 31-ikén, reggeli fél hat óra tájban indult el a magyar sereg Székelykeresztúrról Segesvár felé. Alig haladtak 3—4 kilométernyire, már is kellemetlen meglepetés érte őket. Gál Sándor ugyanis, Clamm Gallastól szorongattatva, sürgős segítséget kért, mire Bem Endes őrnagyot a 81. zászlóaljjal Gál támogatására visszaküldte.⁵¹ Nagy hiba volt, mert Gál védőhelyzetében inkább nélkülözhetette volna ezt a zászlóaljat, mint Bem, a ki támadott s a kinek gyalogsága most már nem is egészen 3 zászlóaljra (16 század) zsugorodott össze.⁵² Ez incidens után minden további kellemetlenség nélkül haladt a kis sereg Fehéregyházáig,⁵³ hova körülbelül 10 óra tájban ért.

Lüders, bár tudta, hogy Székelykeresztúron magyar csapatok gyülekeznek, a főtámadást nem innen, hanem éjszakeről, Hétúr felől várta. Ennek megfelelően csapatait is úgy osztotta meg, hogy a zamosci vadászrezreddel, (4 zászlóalj), az 5. utászrezred 3 századával, 4 dzsidás- és 3 kozákszázaddal, a 3. és 4. számú 12 fontos üteggel, valamint a 9. számú könnyű lovasüteg 6 ágyújával⁵⁴ Segesvártól éjszaknyugatra, a Hétúrra vezető országút mindkét oldalán, seregének másik felével, vagyis a lublini vadászrezreddel, (4 zászlóalj), az 5. számú lövészzászlóaljjal,

⁵¹ Gyalokay, id. m. 339. l.

⁵² Miért éppen a 81. zászlóaljat küldötte vissza, holott ez volt a legjobb? Talán azért, mert ez volt egyszersmind a legkisebb is, s így számbelileg ennek kiszakítása gyöngítette legkevésbé az anélkül is kicsiny sereget.

⁵³ 17 km.

⁵⁴ Bericht II. 45. és Ramming I. m. 532.

1 utász-, 4 dzsidás-, 3 kozákszázaddal, a 7. számú könnyű gyalogos-üteggel és a 9. számú lovasüteg két ágyújával⁵⁵ pedig Segesvár keleti szélén táborozott s ezt a csoportosítást akkor sem változtatta meg, a midőn Bem csapatait Fehéregyháza felől kibontakozni látta.

Nem tudta elhinni, hogy Bem őt ily csekély erővel meg merje támadni. Cselből tartott s ezért a keleti csoport parancsnokságát Iwin altábornagynak adva át, az éjszakai csoporthoz sietett, hogy az innen várt főtámadás ellen személyesen intézkedjék. A távolság az orosz sereg két csoportja között 5—6 kilométer lehetett.⁵⁶

Az oly súlyos vereséggel végződött ütközet színtere azonban mégis csak a Segesvár és Fehéregyháza közötti terület lőn, melyet éjszak felől a Nagy-Küküllő, délfelől erdőkoszorúzza magaslatok határolnak. Ezt, a Fehéregyházánál $1\frac{1}{2}$ kilométer széles völgyrészletet, délről éjszak felé két vízér vágja át: a Sárpatak, Fehéregyháza nyugati szélén és ettől nyugatra, az országúton mérve $1\frac{1}{4}$ kilométer távolságra, az Ördög-patak.⁵⁷ Mindkettőnek völgye mélyen benyúlik délre, a hegyek közé. A Sárpatak mindkét partját, az országúttól a torkolatig, körülbelül 1 méter magas, fűzfákkal benőtt töltés szegélyezte, míg az Ördög-patak mint akadály alig jöhetett számításba.

Délelőtt 10 óra lehetett, a midőn a fehéregyházi főutczából kibontakozó elővéd, kozákokra bukkant, kik az országúttól éjszakra, a Sárpatak és Ördög-patak között, a Livadia nevű, 1849-ben kukoriczával bevetett határrészen foglaltak állást.⁵⁸ Ugyanakkor — jeladásként — a segesvári erdő szélén, az oroszok ágyúi is megszólaltak. Bem először a Mátyás huszárokat küldötte a kozákok ellen, majd látva, hogy ezek egyedül nem boldogúlnak, a 82. zászlóalj egy századát, valamint a Coburg huszárokat is támadásra indította. Ez használt, mert a kozákok csakhamar meghátráltak s a huszároktól üzelve, az Ördög-patakon át Segesvár felé menekültek. Minthogy azonban onnanfelől dzsidások is kezdtek mutatkozni, Bem az üldözőket a Lividiára rendelte vissza. Idő-

⁵⁵ Bericht II. 48.

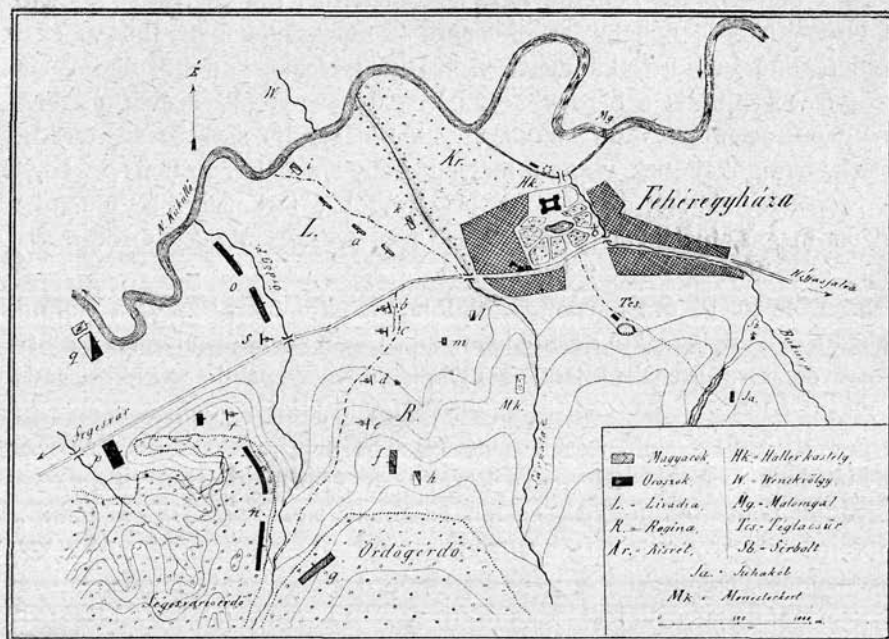
⁵⁶ U. o.

⁵⁷ Ez választja el egymástól a segesvári és fehéregyházi határt.

⁵⁸ Ramming és Gelich nyomán Breit József nagy művébe is több tévedés csúszott be a segesvári ütközetet illetőleg. Így például, hogy Bem Ördögfalva és Szászfehéregyháza között találkozott Lüders előcsapataival. Ördögfalva nevű község Erdélyben nincs, mert a Ramming említette Teufelsdorf (vagy Diewaldsdorf) magyar neve nem Ördögfalva, hanem Héjjasfalva. (Lipsky: Repertorium locorum obiectorumque Hungariae. Pars II. pag 55. et 146. Régi neve — Dr. Csánki Dezső szives közlése szerint — Éliásfalva, Illésfalva volt.) Nyilvánvaló, hogy Ramming az Ördög-patakot (Teufelsbach) Héjjasfalvával (Teufelsdorf) zavarta össze. Az egykori Köhalomszék területén fekvő Szászfehéregyháza pedig, a Segesvár melletti Fehéregyházától 47 kilométernyire esvén délkelet felé, ez ütközet tárgyalásánál szóba nem jöhet.

közben tűzérsegét is előrendelvén, a Rogina nevű határrész tarlóin következőképen állította fel azt.⁵⁹

Fehéregyháza kijáratától mintegy 500 méternyire nyugat felé, közvetlenül az országút baloldalán, a debreczen-váradi úteg két taraczkja lón elhelyezve (b); mellette balfelől állottak ugyanazon úteg ágyúí (c); tovább délnyugatra, már a domboldalon a székely úteg (d), s ettől balra a székely lovasúteg (e). A 82. zászlóalj a Lividiát szállotta meg (a), jobb szárnyán, a Nagy-Küküllő partján, a székely huszárok (i), háta megett, a Sárpatok balpartján, a Coburg huszárok (k) helyezkedtek el. A 88. zászlóalj két századát (Péchy István százados parancsnoksága alatt),

Az ütközet színtere.

valamint a 27. zászlóaljat (f) és a Mátyás huszárokat (h) a tűzérseg bal-szárnyára, a 88. zászlóalj négy századát pedig az Ördögerdőbe küldötte (g). A felállítás közepe mögött, mint tartalék, csak egy gyöngye székely huszár szakasz állott, a Sárpatok hídjától valami 200 méternyire délfelé, Kесе György főhadnagy parancsnoksága alatt (l), míg az ágyúk fedezetére Kozma Dénes hadnagy lón a 88. zászlóalj egy szakaszával kirendelve (m).⁶⁰

⁵⁹ A magyar sereg jobb szárnyán nem volt tűzérseg, mint azt Ramming és követői állítják. Nem is lehetett, mert ott a laposban, a sűrű kukoriczások között, megfelelő helye sem akadt volna. A csapatok felállítását a II. vázlat tünteti föl.

⁶⁰ A kötőzöhely Lepacsek (és nem Lengyel) ezredorvos parancsnoksága alatt, a Haller-park délkeleti sarkán álló református templom mellett volt.

Bem felállítása ilyformán csaknem 3 kilométerre nyúlt ki. Természetes, hogy ezt a hosszú vonalat, 16 századra (2700—2800 emberre), olvadt gyalogságával kellőképpen meg nem szállhatta.

A felállítás részleteit tekintve, mindenekelőtt az tűnhet fel, hogy a jobb szárny helyzete, a Livádia sűrű kukoriczásai között, úgy a kilátás és kilövés korlátolt voltát, mint az egységes vezetés lehetőségét tekintve, nagyon kedvezőtlen volt. Hogy ennek ellensúlyozására, ott a helyszínén, az ellenség számbeli ereje és szándéka felől való bizonytalanság közepette, mit kellett és mit lehetett volna tenni: azt most utólagosan, az akkori helyi viszonyoknak részletes ismerete hiányában, alig mondhatjuk meg.⁶¹ Az események további fejlődését tekintve, úgy látszik jobb lett volna, az anélkül is passzív magatartásra utasított 82. zászlóalj, talán egy, a tűzérés jobb szárnyán hagyandó század kivételével, a Sárpatok mögé állítani, melynek mesterségesen mélyített medre s fűzessel benőtt kettős töltése, lovastámadás ellenében, elegendő akadályul szolgált volna. Utólag most már az is kétségtelen, hogy az egész lovasságot a Livadiára kellett volna állítani, mert — mint a következmények igazolták — a Mátyás huszárok felállításának az Ördögördő közelében semmi értelme sem volt, ellenben a Livadián, a másik két századdal egyesülve, bizonyára jobb szolgálatot tehetett volna. Az is nagy hiba volt, hogy a malomgát alatti gázló és a malomárkon átvezető híd megszállására vagy megfigyelésére senki sem gondolt. Pedig Ferenczy századosnak elegendő ideje lett volna, hogy utánanézzon, mi van a háta megett?

Bemnek ily hosszú vonalon szétforgácsolt felállítását, az orosz felállításnak hasonló kiterjedése követelte meg.

Az oroszok ugyanis, 2 vadász-zászlóaljjal és 2 lövész-századdal Lipski ezredes parancsnoksága alatt, az országúttól délre, az Ördög-patak balpartján végighúzódnó erdős magaslatot (n), 2 zászlóaljjal pedig az országút és Nagy-Küküllő közötti területet szállották meg (o). A tartalék (2 lövész-, 1 utász-század) jóval hátrább Segesvár felé, az országút déli oldalán (p), a lovasság pedig, a melléje adott 2 ágyúval, egyelőre a balszárny mögött, a folyó partján állott (q). Egy fél üteg (4 ágyú) az országúttól délre fekvő magaslaton helyezkedett el, azon a tájon, a hol most Skariatín emléke áll (r), a másik félüteg pedig az országút éjszaki oldalán lőn felállítva (s). Bárha az orosz vezérkar jelentései alapján szerkesztett *Bericht* a csapatok elhelyezkedését pontosan leírja, hadtörténetfróink mégis inkább Ramming azon állításához csatlakoznak,⁶² hogy az oroszok a segesvári erdőt, körülbelül 1100 méter kiterjedésben, csupán egy zászlóaljjal szállották volna meg. Ennek az állításnak a csata-

⁶¹ A csak részben megszállott erdő közelsége olyan hátrány volt, mely az orosz és magyar sereget egyformán érintette.

⁶² I. m. 532. l.

tér terepviszonyai is határozottan ellene szólanak. Kétségtelen ugyanis, hogy az orosz felállításnak legkönnyebben sebezhető oldala a jobb szárnyon volt. Ezt az erdőn át sokkal könnyebben meg lehetett kerülni, mint a folyóra támaszkodó bal szárnyat.

Az ütközet sorsát azonban csakis a magaslatnak bírása vagy nem bírása dönthette el; ennek elfoglalása nélkül a mieink részéről egy, az országút irányában megkísérelt áttörés is, fölötte koczkázatos vállalkozás lett volna.

S miután az oroszok Fehéregyháza felé támadni egyelőre nem szándékoztak, hanem csak meg akarták a lábukat arra az időre vetni, míg Lüders a magyar seregnek Marosvásárhely felől várt főcsapatával végez: nyilvánvaló, hogy az erősen exponált segesvári erdőbe a rendelkezésükre álló $5\frac{1}{4}$ zászlóaljából, legalább is kettőt kellett állítaniok.⁶³ Annyival is inkább, mert a segesvári erdő magaslatáról az oroszok jól láthatták, hogy Bem egész tüzérsége és gyalogságának nagyobb része is az országúttól délre helyezkedik el; a támadás valódi iránya felől tehát kétségben alig lehettek.

A csatatér kiterjedését és a magyar sereg menetoszlopának valószínű hosszúságát véve számításba, Bemnek a II. vázlaton feltüntetett felállítása $\frac{1}{2}$ 12 óra tájban alkalmasint be volt fejezve.⁶⁴

Alig indult meg az ágyúharcz, máris súlyos veszteség érte az oroszokat, a mennyiben egy ágyúgolyó Skariatin György tábornokot, az 5-ik hadtest vezérkari főnökét terítette le.

Noha szavahihető szemtanú mindezideig nem jelentkezett, szinte kiírthatatlanul él a köztudatban az a mendemonda, hogy azt az ágyút, mely Skariatin életét kioltotta, maga a székely lovasüteg közelében tartózkodó Bem irányozta volna.

Nem vonom kétségbe, hogy Bem, mint volt tüzér, tudott az ágyúval

⁶³ Haller J. gróf vázlata is azt mutatja, hogy az oroszoknak a segesvári erdőben álló csoportja, körülbelül olyan erős volt mint az, a mely az országúttól éjszakra állott. Ezt bizonyítják különben Czetz (i. m. 339.) és Gyalokay is (i. m. 351.). Hogy Ramming mennyire nem ismerte a csatateret, bizonyítja következő állítása: „Der feind entwickelte auf der Anhöhe zwischen Teufelsdorf und Weiskirchen eine Streitmacht von 5500—6000 Mann Infanterie, 500 Mann Cavallerie und 12 Kanonen . . . der rechte Flügel an Weiskirchen . . . gelehnt“. (I. m. 532.) Vessünk egy pillantást a térképre, s rögtön rájövünk, hogy ez képtelenség.

⁶⁴ A szemközt álló magyar és orosz csapatok számbeli aránya, az ütközet első felében, körülbelül így alakult: gyalogság: 7: 12, lovasság: 3: 7, tüzérség: 16: 10. Félreértések elkerülése okából megemlítem, hogy az orosz zászlóaljak csak 4, a honvéd zászlóaljak ellenben 6 századból állottak. Egy orosz vadász zászlóalj teljes hadilétszámon 1055 emberből, egy dzsidásszázad 175, egy kozákszázad 140 lovasból állott volna. A valóságban azonban kisebb volt a létszám. Rüstov: Az 1848/49. magyar hadjárat. I. Bev. VIII—X. I.

bánni; azt azonban nem vagyok hajlandó elhinni, hogy akkor, a mikor a legéberebb figyelemmel kellett volna az alig megindult ütközet kifejlődését kísérnie, tulajdonképeni feladatáról megfeledkezve, ágyúk irányozásával bibelődött volna.⁶⁵

Bem terve — melyet az ütközet kezdetétől végéig következetesen meg akart valósítani — az volt, hogy az oroszokat egy, jobb szárnyuk ellen irányuló, átkaroló támadással leszorítja Segesvár felé.⁶⁶

Arról, hogy Lüders seregének csak fele áll vele szemközt, nem volt tudomása s így azt sem gyaníthatta, hogy ha támadása itt sikerül is, az orosz sereg másik csoportja még mindig megfordíthatja az ütközet sorsát. Azt, hogy az oroszok két csoportban várják a támadást, egy Búnon át a Nagy-Küküllő jobb partján húzódó magaslatokra felküldött lovasjárőr alkalmasint megállapíthatta volna.⁶⁷ De ne feledjük, hogy Bem serege oly kicsiny volt, hogy azzal, a helyzetnek még olyan alapos ismerete mellett sem számíthatott sikerre. Maroknyi hadát meg nem oszthatta, az oroszok két csoportja pedig sokkal közelebb állott egymáshoz, semhogy azokat külön-külön megverhette volna.

A támadás, melyet Bem, az Ördögerdőn és Ördögpatakon át az orosz jobb szárny ellen küldött 88-ik zászlóalj négy századával indított meg, eleinte sikeresnek látszott. A honvédek a jobb szárny szélén álló vadász-zászlóaljat kiszorították helyéből, de csak néhány pillanatra, mert az oroszok erősítést kapván, azzal ellentámadást intéztek a 88. zászlóalj ellen, melyet az Ördögpaták völgyébe vertek vissza. Ez alkalommal szuronyharcra is került a dolog. Miután azonban Mütter Ferencz százados, a 27. zászlóalj 5. századával az oroszok további előnyomulását megakadályozta, mindkét fél előbbi állásába tért vissza.⁶⁸ A támadást Bem rögtön megismételte a 88. és a 27. zászlóalj négy-négy századával, de újra sikertelenül, mire az ütközet egyelőre állóharcz jellegét öltötte fel. A jobb szárnyon (tehát a Livadián), mindezekig nem indult meg a harc.

Délután 1 óra tájban történt, hogy a székely lovasütegnek mind

⁶⁵ Azt a képtelenségét pedig, hogy Bem az ágyút *lőhátról* (!) irányozta volna, — miután magam is tűzér vagyok — sem elképzelni, sem megérteni nem tudom. Sok mással együtt ez a badarság is Lengyel József műhelyéből került ki s a Vasárnapi Ujság 1860. évfolyamában látott napvilágot.

⁶⁶ Csak kuriózumként említem meg, hogy olvastam a segesvári ütközetnek olyan leírását is, mely szerint nem Bem támadott, hanem az oroszok lepték meg a Fehéregyházánál gyanútlanul táborozó magyar sereget. A „szemtanú“, a ki ezt megírta, egy Hergler Antal nevű honvédtiszt volt.

⁶⁷ Lüders ebben a tekintetben óvatosabb volt, mert úgy Marosvásárhely, mint Székelykeresztúr felé járőröket küldött.

⁶⁸ 1848/49. Tört. Lapok. 1897. évf. 106.

a négy ágyúja elhasadván, ki kellett azokat a tűzvonalból vinni.⁶⁹ Ez súlyos veszteség volt ugyan, de mindamellet még mindig nem billentette a mérleget az oroszok javára, a kik Lüders parancsához képest pusztá védelemre szorítkozván, még eddig egy lépésnyi területet sem nyertek. Bem, vagy azért, mert látta, hogy az oroszok elhatározó lépésre nem szánják magukat, vagy mert attól tartott, hogy a többi Gábor Áron-féle ágyú is felmondja majd a szolgálatot: az immár 5 órán át ide-oda hullámzó harczt el akarta végre dönteni.

Délután 3 órakor megparancsolta tehát Ferenczy századosnak, hogy a 82. zászlóalj három századával azonnal a magyar sereg balszárnyára vonúljon. Ez meg is történt, minek következtében *a Livadián, két huszárszázadon kívül, csak három, nagyobbára ujonczokból álló, egy kilométernél hosszabb vonalon szétforgácsolt gyalogszázad maradt vissza, Bernard százados parancsnoksága alatt.* Amde ez, nem tudni mi okból, eltávozván a csatateréről,⁷⁰ nem volt senki, a ki a jobb szárnyon maradt csapatoknak parancsolt volna.

Bem, úgy látszik 5 óra felé, újra megindította, ezúttal 13 századdal⁷¹ a támadást az orosz jobbszárny ellen. Honvédeink újra felhatoltak az Ördögpatagon át a segesvári erdőbe, de ekkor beállott a döntő, a mieinkre nézve végzetes fordulat.

Lüders, a ki még mindig Hétúr felől várta a támadást, egy még a reggeli órákban kiküldött lovasjárőrtől azt a jelentést kapta, hogy a marosvásárhelyi úton az ellenségnek nyoma sincsen. Erre, a parancsnokságot Engelhardt tábornoknak adva át, két zászlóaljjal és egy 12 fontos üteggel a fehéregyházi csataterre indult, hova 5 óra tájban érkezett meg. A gyalogságot azonnal a fenyegetett jobbszárnyra indította, a 12 fontos üteget pedig a hétórai harcban már sokat szenvedett 7. sz. könnyű üteg helyére állította.⁷²

Ebben a helyzetben tehát orosz részről 7¹/₄ zászlóalj (29 század), 7 (később 8) lovasszázad és 10 ágyú állott a mieink 2⁴/₆ zászlóalja (16 század), 3 lovasszázada és 12 (használható) lövege ellenében.

Mire a honvédek felérkeztek a segesvári erdőbe, akkorára már ott volt a Lüders hozta erősítés is, melynek egy része, a jócskán előre-

⁶⁹ Ezenkívül a székely gyalogos üteg egyik ágyújának kerekét is szétlőtték, de feltehető, hogy ezt a kárt hamarosan helyrehozták.

⁷⁰ Neveket nem akarok említeni, de általánosságban, a történelmi igazság érdekében nem hallgathatom el, hogy a honvédtisztek közül sokan, még az ütközet eldöntése előtt, otthagyták a csatateret s Héjjasfalva, illetőleg Székelykeresztúr felé lgyekeztek.

⁷¹ 88. zászlóalj: 6 század, 27. zászlóalj: 4 század, 82. zászlóalj: 3 század. — Összesen: 13 század.

⁷² Az utóbbit végleg kivitték a tűzvonalból.

nyomúlt magyar csapatok oldalába és hátába került.⁷³ Csakhamar ijedt kiáltás hallatszott az erdő felől; egyes csapatok futva menekültek onnan, majd nemsokára tömegesen tódultak a mieink az Ördögerdő felé, nyomon követve a most már komolyan támadó s jóval erősebb orosz gyalogságtól.⁷⁴ *Tartalék, mely az oroszokat megállíthatta volna, nem volt többé.* Ugyanekkor a Nagy-Küküllő mentén, 2 ágyútól kísért négy dzsidás-század vágatott Fehéregyháza felé, míg a Coburg- és székelyhuszárok, sikertelen összecsapás után, a tüzérség jobb szárnyára hátráltak s itt, háttal az országút, arccal a folyó felé foglaltak állást.⁷⁵ Bem rögtön átlátta, hogy az ütközet veszve van; még egy, már végre nem hajtott parancsot küldött tehát az akkor még az Ördögpatagon túl levő 27. zászlóaljnak, hogy a tüzérség visszavonulását fedezze, aztán menekült ő is, kíséretével együtt a Sárpatagon s a falu déli oldalán elterülő ugaron át Héjjasfalva felé.⁷⁶ Már ekkor az orosz lovasság egy része megrohanta a magyar sereg jobb szárnyán állott három gyalogszázadot, egy a Wenek völgyön alászállott dzsidás-század pedig, a malomgát⁷⁷ alatti gázlón s a malomárok őrizetlen hídján átkelve, az ú. n. kis rétre,⁷⁸ tehát éppen a magyar sereg háta mögé került; majd innen, a Sárpatagon átjutni nem tudván, a Haller-kastélyt megkerülve, a falutól délre eső téglacsűr⁷⁹ felé rohant.

A Livádián maradt három gyalogszázad, a támadás első pillanatában még megállotta a helyét, sőt az ellenséges lovasságot tüzelésével fel is tartóztatta, de aztán — most már nem lehet kideríteni mi okból — egyszerre csak megkezdődött a fejtelenség, a futás s nyomában azonnal beállott a teljes felbomlás is.⁸⁰ Futott mindenki, a merre tudott.

A Nagy-Küküllőhöz közelebb állók, a Sárpatagon átgázolva, a falú éjszaknyugati végén levő cigánytelepre futottak, a többiek pedig hanyatthomlok menekültek a vázlaton is látható dűlőút irányában, Fehéregyháza nyugati kijárása felé. De itt, éppen a híd előtt, a balszárnyról

⁷³ Kár, hogy ennek az erdei harcznak egyes részleteit, a szemtanuk zűrzavaros előadásából, hitelesen megállapítani nem lehet.

⁷⁴ Ha az oroszok úgy a segesvári erdőn volt 2½ zászlóaljat, mint a Lüders hozta összes csapatokat is harczba vitték, akkor a mieink 13 százada elé 18 századot állíthattak.

⁷⁵ Bericht, II. 50.

⁷⁶ Fehéregyházának a mostani vasút-töltéstől délre eső része 1849-hen még nem volt meg.

⁷⁷ II. vázlat: Mg.

⁷⁸ U. o.: Kr.

⁷⁹ U. o.: Tcs.

⁸⁰ Állítólag Daczó huszárőrnagy adta volna ki a végzetes jelszót: „meneküljön a ki tud!” Id. lt. 94. sz.

erre felé menekülő csapatokkal s mindenféle szekerekkel találkozáni össze, csakhamar leírhatatlan tolongás és kavardás támadt.

Gyalokay őrnagy, e válságos pillanatban még egy kísérletet tett, hogy a futókat feltartóztatva és valahogyan rendbeszedve, a további visszavonulást fedezze. Hiába volt minden igyekezete; rá sem hederítve, vakon rohantak a már már kitörő zivatar kergette sűrű porfelhőben, egymást lökdösve, taszigálva tovább.⁸¹

Pár pillanat múlva ugyancsak az országúton, az újból megszalasztott székely-huszárok száguldottak végig, saját, menekülő katonáinkat is legázolva.

Szembeszállottak-e a Coburg-huszárok az orosz lovasság újabb rohamával, avagy még azt megelőzőleg visszavonultak, hiteles feljegyzések hiányában nem tudom megállapítani.⁸²

Vágtatva menekültek a tüzérek is, de a midőn a tarlóról az országútra kanyarodtak volna, több ágyú az eszeveszett hajtás és gyors kanyarodás következtében, részint felfordult, részint egymásba futott, a szó szoros értelmében eltorlaszolván az országútját.

De ez a baleset részben még szerencse volt, mert az ágyúk fedezetére kirendelt Kozma Dénes hadnagy,⁸³ azon kevesek egyike, a kik fejüket e szörnyű zürzavarban el nem veszítették, 35 emberével megszállotta az ágyúk alkotta torlaszt s a faluba hatolni akaró orosz lovasságot, puskatűzzel, háromszor egymásután visszaverte. S mikor végre ő is hátrálni volt kénytelen, a falú korcsmája előtt még kétszer szállott az oroszokkal szembe.

Ekkor már a földiek harczába az ég is beleszólt, mert a hosszabb idő óta készülődő, felhőszakadás kísérte fergeteg (éppen a teljes felbomlás pillanataiban) rettentő erővel tört ki, végletekig fokozva az anélkül is minden rendet és fegyelmet felbontó rémületet és fejtelenséget. Másrészt azonban az oroszokat a menekülők akadálytalan üldözésében hátráltatta.⁸⁴

A Segesvár felől támadó dzsidások, a kik sem a Sárpaták alsó folyásán, sem az ágyútorlaszon átugratni nem tudtak, most a falu déli oldalára kerültek s a kis rétről szintén idejött dzsidás-századdal együtt,

⁸¹ I. m. 347.

⁸² Gelich szerint (i. m. III. 738.) az orosz lovasság visszavetette az Ördögfalváról későn útjába álló huszárokat is. A tévesen Ördögfalvának mondott Héjjasfalva a fehéregyházi csatatérről 6 kilométernyire fekszik kelet felé. *Ebből tehát az a képtelen helyzet következne, hogy a huszárság az ütközet alatt 6 kilométernyire a harczvonal mögött állott volna.*

⁸³ Gyermekkoromból még emlékezem reá. Mint földhözragadt koldus, könyöradományokat gyűjtött, itt, Nagyváradon.

⁸⁴ Gyalokay id. m. 350.

a balszárnyról errefelé menekülőkre vetették magukat.⁸⁵ Azokat, a kik sem a faluba, sem oldalvást az erdő felé menekülni nem tudtak, az orosz dzsidások a téglacsűr közelében, kisebb részüket a falu és a Monostorkert között kerítették be s részint elfogták, részint lekasabol-ták.⁸⁶ A téglavető melletti három sírba másnap 400, nagyobbára e helyen elhullott honvédet temettek el.⁸⁷

Két kozákszázad a Nagy-Küküllő jobb partján száguldott előre, nyilván azon parancsral, hogy vagy Búnnál, vagy Héjjasfalvánál a futók elé vágjon, a mi részben sikerült is. Maga Bem is csak úgy kerülte ki az elfogatást, hogy lováról lebukva, vagy letaszítva, egy útszéli mocsárba zuhant, honnan a keresésére küldött huszárok csak az éj folyamán szabadították ki.

A magyar sereg teljesen szét lőn szórva s csak az volt a szerencse, hogy Lüders a kivívott sikert vagy nem tudta, vagy nem merte kellőképen kihasználni.

Az ítéletidő esti 7 óra tájban, Héjjasfalvánál, véget vetett az üldözésnek, Lüders pedig a helyett, hogy másnap korán reggel Bem után sietett volna, segesvári tartózkodását még egy nappal megtoldotta. Dyck csatlakozását bevárva, csak augusztus 2-ikán indult Székelykeresztúrra,⁸⁸ akkorára azonban Bem már teljesen kisíklott a keze közül.

Hogy a csatavesztésből, mint láttuk, katasztrófa lett, azt Kemény elmaradásán s a szemközt álló erőknél ezáltal előidézett nagyfokú aránytalanságán kívül, többféle, előre nem látható szerencsétlen körülménynek összejárásából idézte elő.

Előzőleg már kimutattam, hogy Bem csapatai nemcsak mennyiség, hanem minőség tekintetében is jócskán elmaradtak az oroszok mögött.

Azt is említettem, hogy ha Bem a 81. zászlóalját magánál tartja,

⁸⁵ A Bukur patakba, Fehéregyháza keleti végénél, egy 4–5 méter mély, igen meredek partú vízmosság torkollik, a melyen csak a juhakol (ll. vázlat: Ja) közelében vezetett át egy valamennyire járható ösvény. Honvédeink menekülését ez a vízmosság is ugyancsak megnehezítette, a melybe különben a sírbolt (Sb.) táján, két errefelé menekülő ágyú is belérekedett.

⁸⁶ A menekülő honvédek löszerkészletüket, nagyobbára csak úgy vaktában, ellövöldözték, úgy hogy mire az orosz lovasság körülvette őket, jóformán nem volt töltésük.

⁸⁷ Az orosz sereg az ütközetben Gelich szerint (i. h.) csak 44 halottat és 106 sebesültet, a Bericht szerint (i. h.) 41 halottat és 205 sebesültet, a magyar sereg pedig, úgy mondják, halottakban, sebesültekben és foglyokban 1800 embert veszített volna. Haller gróf feljegyzése szerint a segesvári kórházba a mieink közül 151 gyalogost, 34 huszárt és 1 tüzért szállítottak be. Ezek közül 17 gyalogos, 1 huszár és 1 tüzér meghalt, 11 ember pedig megszökött. A sebesült tiszteket magánházaknál helyezték el. Id. lt. 94. sz.

⁸⁸ 22 kilométer.

Hétúr felé felderítő járőröket küld, végül pedig ha Ferenczy századost a jobbszárny ügyesebb felállítására útasítja, úgy ezzel, bár az ütközet sorsát meg nem fordíthatta, de legalább a kellő időben és tűrhető rendben való visszavonulást hathatósan elősegíthette volna.

A teljes felbomlás *közvetlen oka* kétségtelenül az volt, hogy a jobbszárny, melynek a visszavonulást fedeznie kellett volna, a balszárnyval csaknem egyszerre futamodott meg.

A Livádián oly kedvezőtlenül felállított csapatok, egységes vezetés hiányában, egyenkint szállottak harcra az oroszokkal s így természetes, hogy szívósabb ellenállást nem is fejthettek ki.

Igaz, az oroszok ellentámadása mindkét szárnyon egyszerre történt, de azért, ha a Livádián arravaló erőskezű parancsnok van, a ki a válság pillanatában sem veszíti el a fejét, az ott levő 3 gyalogos- és 2 lovas-századdal, négy ellenséges lovas-század támadását legalább annyi időre fel tudta volna tartóztatni, a míg a balszárny, melyet az erdő felől lovasság egyáltalán nem s gyalogság is csak kis darabon üldözött, a faluba vonul vissza. Így azonban a visszavonulás — fedezet hiányában — fékevesztett vad futássá fajulván, a magyar sereg teljes felbomlását eredményezte.

De hát mindez csak az eseményeknek és eredményeknek pontos ismerete alapján, minden zavaró mellékkörülménynek kizárásával leszűrt utólagos következtetés, mely senkit sem jogosít fel arra, hogy Bem fölött, segesvári balsikere czímén, rövidesen pálczát törjön.

Tévedni, botlani, mindnyájunknak közös emberi gyarlósága. Hiba nélkül való hadjárat nem volt és nem is lesz soha és nagy kérdés, vajjon azok, a kik Bemet egyik-másik tévedése, avagy elhibázott intézkedése alapján oly kíméletlenül elítélik, hasonlóan nyomasztó, szorongatott helyzetben, kvalitative és kvantitative egyaránt elégtelen eszközökkel, helyesebben és okosabban tudtak volna-e cselekedni?

Mi történik, ha Bem győz Segesvárnál? Megállíthatta volna-e az események tovarohanó árfját, avagy más irányt szabhatott volna nekik? Meddő kérdések, melyeknek bonczolgatásával a feltevések és találgatások útvesztőjébe jutnánk. Ismételten olvastam, komoly, hitelt érdemlő történelmi munkákban is azt az állítást, hogy az erdélyi hadjárat sorsát, Lüders július 31-iki győzelme döntötte volna el. Nekem, a Segesvár előtti és utáni eseményeket s azoknak összefüggését ismerve, más a véleményem.

Segesvárnál az erdélyi hadsereg számbavehető gyalogságának talán $\frac{1}{10}$, lovasságának $\frac{1}{6}$, tüzérségének $\frac{1}{5}$ része vesztett csatát. Már pedig egy ilyen részleges vereség, az egész hadjárat sorsát csak akkor dönthette volna el, ha demoralizáló hatásával a többi, itt részt nem vett seregrészek felbomlását vagy legalább visszavonulását is előidézi. Azon-

ban sem a segesvári, sem a vele egynapon vívott kőhalmi⁸⁹ ütközetnek nem volt ilyen hatása. Sőt ellenkezőleg, Lüders, ki nem használt győzelmét követő és meg nem okolható tétovázásával, tudtán és akaratán kívül, Bemnek kedvező hadászati helyzetet teremtett, melyet ez szokott gyors elhatározásával rögtön ki is aknázott. Ugyanis még 31-ikén éjjel Marosvásárhelyre ment, magához vette Damaszkín otthagyt s Kemény időközben beérkezett csapatait és augusztus 2-ikán Lüderssel egyidejűleg ő is útrakelt; csak hogy ezúttal nem a székelyföld, hanem az oroszok hátamegett Nagyszeben felé, melyet augusztus 5-ikén szerencsésen el is foglalt. Úgy hogy Lüders, bár Segesvárnál győzött, kénytelen volt a székelyföld felé immár megkezdett előnyomulását, valamint Clamm-Gallas és Grottenhjelmmeel tervezett együttműködését feladva, Dyckkel együtt visszafordulni Nagyszeben felé. Ennek következtében *augusztus 6-ikán — Rennenkampf kombinált dandárát kivéve — az egész 5-ik orosz hadtest oda került vissza, a honnan 12 nappal azelőtt kiindult.*

Ha e sok tekintetben még mindig hiányos ismertetés keretében sikerült az annyiszor elferdített segesvári ütközetet a valóságot megközelítően vázolni, kitűzött célomat elértem.

(Lugos.)

Gyalokay Jenő.

⁸⁹ Dyck és Dobay között.

Teleki Mihály halála és temetése.

A szétszakadt Magyarország Buda visszavételével gyorsan közeledett az egyesítés felé. A szélesebb látókörű és élesebb elmék azonban már előbb észrevették a török erejének hanyatlását s azt, hogy a mi Bécs ostromától (1683) az 1687-iki mohácsi vereségig a harczmezőkön történt, mind csak a török hatalom megtörésének egy-egy epizódja. Buda elesével (1686) aztán fölszabadult a régi Magyarország közepe. Megszűnt az egyesülés katonai és területi akadálya. Már csak a politikai nehézségek maradtak. Egyesíteni kellett egy durván, idegen szellemben kormányzott magyar királyi területet, a török által elpusztított és kiélt ország-részszel s az önálló magyar nemzeti életet élő, de meggyengült Erdélylyel.

Különös szerencsétlensége ennek a korszaknak, hogy az egyesítés végrehajtására alkalmas nagy magyar államférfia nem volt. Az eszme fő képviselője I. Lipót pedig idegen államférfiaival az egyesítést nem anyyra céltnak, mint eszköznek tekintette, mely keleti politikájában a török gyengítését, nyugattal szemben nagy területszerzést, új erőforrást s talán a német-római birodalomban egy választó királysággal többet jelentett volna.

A magyarság a maga egészében nem hevült az egyesítés gondolatáért, mint másfél századdal előbb, midőn az eszmének még Martinuzzi volt harczoja és vezérlő szelleme. Nagyon mások voltak a viszonyok. A vallásos kérdések oly mély bizalmatlanságot és szakadást idéztek elő a nemzetben, hogy azt még ily nagy politikai gondolat sem tudta betölteni és megszüntetni. A protestánsok nem lelkesedhettek olyan király uralmáért, a ki Cobbot, Caraffát küldte reájuk, tiporta vallásuk szabad gyakorlatát s a pozsonyi és az eperjesi törvényszékekkel ítéltetett fölöttük. Erdély pedig mióta a Báthory Zsigmond-féle egyesítési kísérlet oly végzetesen balul ütött ki, azóta Kemény Jánosig mindig török párti volt s midőn Kemény 1662 elején elesett, vele a németpárti erdélyi politika rövid és erőtlen pünkösdi királysága is újra letűnt. Apafi Mihály egészen a török teremtménye volt. A vallások egyenjogúsága mellett itt erős református tulsúly jött létre. Sem ez, sem az erős törökpárti hagyományok és érdekek nem kedveztek a németes politikának. Apafi

uralma derekán 1674-ben vérpadra jut az egyetlen öntudatosabb erdélyi németpárti politikus, Bánffy Dénes is.

Különben Erdély igen gyenge és kicsiny volt ahhoz, hogy asszimilálja Magyarországnak azt a két részét, melytől külön szakadt. De Scylla és Charybdys között élt. Nem volt elég ereje ahhoz, hogy két, fölötte is versengő, nagy hatalom között önálló maradjon. Földrajzi helyzete, az egykori történelmi egység hagyományai s a török ereje hanyatlásával a politikai szélszerűség inkább a Habsburg uralom árnyékába terelték. Az erő híján azonban a viszonyok szülték s igaznak mutatták Cobb tábornok axiomáját, hogy az erdélyiek hűsége a szerencse után forog.

Midőn aztán a török ereje szemlátomást hanyatlott s a Habsburg uralom a régi Magyarországon lépésről-lépésre terjedt: ennek a kényszerűség okozta helyzetnek az erdélyiek nagy része éppen nem örült s még azok is, akik a viszonyok változását érezték és megértették, csak az elég erővel nem rendelkező ember óvatosságával viselkedtek.

Azok közé, akik a török hatalom hanyatlására elég idejében reájöttek, oda tartozik Teleki Mihály is.

Ő pályája legelején II. Rákóczy György híve, aztán Kemény Jánost követi, de ennek bukása után Apafi mellé áll s innen kancellársága kezdetéig határozott török-párti. Kancellársága elején is az még, de kivált 1683 után lassan a diadalmasan előre nyomuló Habsburgokhoz közeledik s 1687-től határozottan német-pártivá lesz.

Azok, akik Teleki politikájának változását csupán Cserey Mihály szemüvegén vagy Bethlen Miklós megvilágításában nézik, nem veszik tekintetbe az erőviszonyoknak 1678-tól 1690-ig történt nagy eltolódását s nem mérlegelik, hogy a hazája sorsát irányító politikusnak az új helyzettel le kellett számolni. Az ilyenek szemében Teleki csak megváltozott vagy éppen ingatag ember lehet. De ha a változás kényszerítő okait vizsgáljuk: lehetetlen meg nem értenünk őt s lehetetlen, hogy föntartsuk róla néhány szűklátókörű kortársa tévhitét vagy az ellenpártiak egyoldalú ítéletét. Nem lehetünk könnyelmű kárhoztatói, a miért Erdélyt a Habsburgok uralma alá vezette. El kell ismernünk a viszonyok kényszerítő hatalmát s azt, hogy mindaz, a mit Teleki az egyesítésért tett, abból a meggyőződésből fakadt, hogy a törökpárti politika többé nem használ Erdélynek, a mely magában gyenge az önállásra s a töröktől már csak a túlsúlyra jutott Habsburgok óvhatják meg. E meggyőződéséért kész volt meghalni, ezt meg is tette s ezzel meggyőződése vértanuja lett. Közelg az idő, midőn igazságos megítélésben fog részesülni. S ha alakjáról elszáll a köd, melylyel a mult és a félreismerés bevonta s lehull a sár, melyet ellenségei reá dobtak, tiszta és nemes vonásait is jobban tudjuk majd értékelni ennek a ravasz, de nagyeszű és éleslátású állam-

férfiúnak, aki hibáiban sem volt rosszabb kortársainál, tehetségében pedig túlszárnyalta azokat.

Más viszonyok között bizonyára többet tudott volna használni nemzetének; de az adott körülmények között utoljára nem küzdhetett másért, mint hogy Erdély ne bukjon egy véres hódító háborúban a Habsburgok lábai elé s a külön erdélyi államiságból és alkotmányból megmentesen legalább annyit, a mennyivel úgy hitte, hogy a fejedelem-ség magyar és protestáns hagyományai továbbra is megóvhatók.

A sors a harcztérre vezette s ott veszett el, mielőtt alkalma lehetett volna teljesen látni, hogy Lipót Erdélyt mennyire csak hatalmi és német-római császári szempontból kerítette kézre.

Jobb volt így buknia, mintsem megérnie még néhány évet, hogy keserű csalódások hosszú sorát élje át. Így legalább politikai meggyőződésének vértanujaként halt meg.

* * *

Teleki Mihály 1690 augusztus 12-én még otthon volt, Gernyeszegen.

Megesketta szolgáló embereit, kezeslevelet vett tőlük, hogy hiven szolgálják s minthogy ő mint „a római császár ő felsége igaz híve, az ő felsége szolgálatjában foglalatoskodik,“ embereit ennek hűségére is kötelezte.¹ Három nap múlva, augusztus 15-én megindult Thököly készülő betörése hírére a délkeleti erdélyi szorosok védelmére gyülekező táborba. Feleségét és nagy fiát, Mihályt, súlyos betegen hagyta Gernyeszegen.

Mire ő a táborba ért, Thököly hadai már a töröcsvári szorosban táboroztak, majd Thököly serege zömével öt napi fárasztó és vakmerő menetben átkelt a havasokon s augusztus 21-én az erdélyi magyar és német hadak háta mögött termett. Teleki Mihály Heislerrel, a német tábornokkal, a töröcsvári szorosban folyó küzdelmet nézte, midőn egy megszalasztott csapattól megtudta, hogy Thököly az országba érkezett. Minden valószínűséggel innen, Töröcsvártól írta utolsó levelét² feleségének, melyben tudatta, hogy az ellenség jön s ellene indulnak. A Zernest és Tohán között augusztus 21-én délután lefolyt ütközet Thököly győzelmével végződött s Teleki Mihály, aki indulása előtt és a csatatéren egyaránt kijelentette, hogy kész meghalni: ott veszett a harczmezőn.

Másnap ugyancsak a csatatérről Madách Péter, Thököly egyik főkapitánya már faluról-falura küldött pázens levelében tudatta az országgal ura győzelmét s Teleki Mihály elesését.³

A holttestet másnap, augusztus 22-én, Teleki fogságba esett titkára,

¹ L. a 2. sz. oklevél mellékletet.

² Szövege hasonmásban a a tulsó oldalon, átírva a 3. sz. mellékleten.

³ Szövege a 4. sz. mellékleten.

Komáromy János, — akit Thököly küldött Teleki eleste hírére ura megkeresésére, a csatátér kifosztott halottai között találta meg. Össze-viszsa volt vagdalva. A fején balról és hátulról egy-egy vágott seb volt — arcza négy-öt helyen összerontva. Nyakán jobbról nagy seb, jobb karján és jobb keze három ujján nagy vágások voltak. Hátán is szúrt vagy lőtt sebet találtak. Ennyi sebet bizonyára erős küzdelemben kaphatott. Komáromy János megmosatta a holttestet s úgy vitette Thököly elébe, aki saját alsóruháiba öltöztetve⁴ indította útnak egy hirtelen összerótt koporsóban özvegyéhez és gyermekeihez. Legelőbb Fogarasra vitték, ahol Bethlen Gergely ismét megmosatta, átöltöztette, új hársfa koporsóba tette és úgy indította Komáromy János felügyelete alatt, néhány gyalogos katona kíséretében, tovább Szászváros felé s onnan Görgény várába, ahova Telekiné Gernyeszegről augusztus 18-án gyermekeivel együtt menekült.

* * *

A beállott hirtelen változás miatt nem lehetett arra gondolni, hogy Teleki Mihálynak rangjához illő temetést rendezzenek. Thököly hadai szerte-szét jártak Erdély déli részében, majd felkalandoztak Kővárig s nem lehetett tudni, hogy mikor jelenik meg valamelyik gyors kurucz csapat Görgény alatt, vagy a Maros völgyében. A holttest tehát Görgényben maradt mindaddig, míg az újabb változások nem tették lehetővé elvételét s a szokás szerint valamelyik családi birtokra való eltemetését.

Ezalatt Thököly győzelme után, szeptember 15-re, országgyűlést hirdetett Gyulafehérvárra, — majd nagy kerülővel Nagyszeben mellé, Keresztyénszigetre ment s ott igtattatta be magát az erdélyi fejedelemségbe. Két hétig időzött itt s azalatt az országba bejött Badeni Lajos őrgróf, aki feladta Belgrád védelmét, csakhogy Erdély elvesztését megátolhassa. Thököly megkezdte előle a visszavonulást s a Székelyföldön át irányított hosszú és tekervényes menetelésekkel, október 24-én a bodzai szoroson kivonult az országból.⁵ Hetek teltek el, míg némi biztonság érzése szállotta meg a felzavart erdélyiek lelkét. Akkor sem nyugalom, csak megpihenés volt az.

⁴ Aligha lehet egyéb pusztá szóbeszédnél a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum (Eredetit Jos. Trausch II. 248—49.) elbeszélése: „Narrant, Telekii corpus diu perquisitum, ex caligis tandem, et vulnere antiquo cognitum esse, quod Tökellius ad se adductum multis objectis injuriis, deploravit: Tu, inquiens, qui Transylvaniam tyrannice rexisti, Tu, qui eandem perfide prodidisti, Tu, qui tot injurias insontibus intulisti, spoliasti etc. etc. tandem viduae mandandum terrae transmisit.“ Thököly egész viselkedése, melyet Teleki holttestével s családjával a többi egykorú forrás szerint tanúsított, ezt az elbeszélést egészen valószínűtlennek mutatják.

⁵ Thököly fejedelemségét dr. Szádeczky Lajos írta meg a legrészletesebben a Századok 1908. évfolyamában. Megjelent külön lenyomatban is. Ennek 6—45 lapjai szolgálták Thököly erdélyi szerepére forrásunkul.

Ezt az időt használta föl Teleki Mihály özvegye, hogy ura eltemetéséről gondoskodjék.

Fényes temetést nem rendezhetett. Tiltotta ezt Teleki Mihálynak még 1683 június 25-én kelt végrendelete, melyben meghagyta, hogy ha temetését hozzátartozói csinálhatják, az a legegyszerűbb legyen. Koporsóját „kivül veres vagy fekete bakacsinnál egyébbel bé ne vonják, egy néhány vasszeggel megszegezvén, hogy a szél el ne fújja.“ A legpuritánusabb igénytelenségben akart megtérni az anyaföld kebelébe. Eltiltotta a címerek, temetési zászlók festetését, halotti dicséreték írását s megátkozta azt, aki rendelkezése ellenére merne cselekedni. A hí hitves nem tehetett ura utolsó akarata ellen, bár eleinte, míg az évekkel előbb kelt végrendelet rendelkezései nem váltak nyilvánosabbá és szélesebb körben ismeretessé, úgy látszik, hogy mégis nagyobb pompára készültek.⁶

Vér Judit már novemberben írt Teleki eltemetése ügyében Pataki István kolozsvári papnak, aki Telekinek alumnusa volt. Ez a levélre Balázsfalváról válaszolt. Kolozsvárról menekülniök kellett, mert Debreczen vidékét ellepte a török s az volt a híre, hogy Várad mellől is nagy had indul be Erdélybe. A Kolozsvárt meghuzódott magyarok közül számosan Fogaras várába igyekeztek, a hova gyűlés is készült. Ez a körülmény újra hátráltatta a temetés ügyét. Már Pataki fölvetette válaszában azt a gondolatot, hogy Teleki temetésével várjanak odáig, amíg Apafi Mihály fejedelem eltemetéséről — a mint ő remélte — a Fogarasba összegyűlő rendek határoznak s ezt végre is hajtják.⁷

Különben az özvegy ekkor még nemcsak a temetés idejéről, hanem helyéről sem állapodott meg végleg. Tanácsot kért *Bánffy Györgytől*⁸ is s úgy látszik, hogy Gernyeszeget és Uzdiszentpétert, Teleki két kedves birtokát említhette meg kijelölt pihenő helyül, sőt a válaszból következtetve már talán akkor is inkább Gernyeszeg felé hajlott. *Bánffy* azt tanácsolta, hogy kövessék a végrendelet intézkedéseit. „Temetése szegénynek — írja — Gernyeszegen is szintén úgy meglehet,“ mivel a helyről nem rendelkezett s „a mostani időben távol is vagyon Szentpéter.“ Bizonyára részben a Mezőség rossz téli útaira czélozott s másfelől nyíltan kifejezte azt az aggodalmát, hogy ha a kuruczok a temetés napját megtudják, a gyásznépet megtámadják. Ajánlotta, hogy Telekiné várjon a fogarasi országgyűlésig, tegye meg a a temetés előkészületeit s aztán a temetés résztvevői Fogarasból egyenesen Görgénybe mehetnének.⁹

⁶ Erre vellanak a 13, 16, 19, 20 számú mellékletek.

⁷ A 16 sz. melléklet.

⁸ A későbbi gubernátor.

⁹ A 20 sz. melléklet.

E közben Telekiné folytatta előkészületeit s végleg döntött Gernyeszeg mellett.

Fölkérte a temetésre a papokat is és ha a temetés az előkészületek szerint folyt le, akkor két prédikáció s két oráció volt ott. Egyik prédikátornak Apafi híres udvari papját *Nagyari* Józsefet kérte meg, aki Fogarasból már januárus 4-én válaszolt s bár szerénykedve, de vállalta az őt ért megbízatást. Másik prédikációra *Nánási* Mihály kükkülvári papot, Teleki egykori alumnusát, szólította föl. Orációk tartását a tudós *Dési* Márton nagyenyedi pap és tanár s *Kolosvári* István nagyenyedi pap vállalták magukra.

E közben állandóan folytak az előkészületek. Telekiné embereivel vörös és fekete posztót vásároltatott, majd februárus második hetében Gernyeszegen elkezdődött a lázas készülődés a temetésre. Az udvarház egyik bolthajtásos szobájának, hova a holttestet szándékoztak helyezni, posztóval való bevonatása, majd a templom elé készített temetőszín összeácsolása s a gyászoló vendégsereg ellátása elég gondot okoztak. Telekiné azonban itt is annak a kiváló gazdasszonynak bizonyult, aki ura életében volt s hű segítségei, régi alkalmazottjai odaadással segítették gondjaiban.¹⁰

Ezalatt Erdély sorsa ismét nagyot fordult. Az 1691 év januárus derekán összeült Fogarasban az országgyűlés, januárus 31-én Bethlen Miklós jelentést tett bécsi útjáról s bemutatta a Leopoldi-diplomát, melyet a rendek elfogadtak s februárus 7-én letették a hűségeskűt és Bánffy Györgyöt gubernátornak választották. Új korszak köszöntött be. A réginek is most adták meg a végső tisztességet: az országgyűlésről Apafi Mihály fejedelem temetésére mentek, mely Almakeréken februárus 19-én fejedelmi dísszel folyt le.¹¹

Innen a rendek egyrésze Gernyeszegre utazott. Tehát nagyjában a Bánffy György terve érvényesült. A fejedelem után hű kancellárját helyezték örök nyugalomra.

Temetése lefolyásáról csak szűkszavú tudósításaink maradtak.¹²

A családi levéltárból is a megjelentek számáról, néhánynak nevéből csak egy egykorú jegyzékből értesülünk. Többek közt ott volt II. Apafi Mihály, a Telekiek nagyszámú rokonsága s ott voltak Brassó város követei is. Énekes deákok Kolozsvárról is voltak.¹³

¹⁰ A 30., 31., 33., 39., 40., 41. és 42. számú mellékletek.

¹¹ Erd. Orszgy. Eml. XX. 68 és Századok 1913, 30–33 l.

¹² Ezeket nagyrészen dr. Pósta Béla cikke idézi. A legelső nyomtatott forrás, mely Teleki eltemetéséről szól Mikola László: *Historia Genealogico-Transylvaniája* 1731-ből, mely a 36. lapon Teleki haláláról és temetéséről így szól: . . . Ipse vero in bellica expeditione caesari et publico prodesse volens, hostibus interruptus, recubuit anno 1690; qui *solemniter in templo Gernyeszegiensi sepultus est.*^a

¹³ A 43., 44. és 45. sz. melléklet.

Majdnem kerek tizenhat évvel Teleki Mihály temetése után, 1707 februárius 14-ikén halt meg özvegye, kőröstarcsai Vér Judit Beszterczén. Haláláról menye, Teleki Pálné Vay Kata ezt jegyezte fel:

„Anno 1707 14. Februarii vette el az én Istenem az én édes anyám helyett való édes jó asszonyomat, nekem kimondhatatlan nagy keserűségemre 12 és 1 óra között, hitinek nagy erejével, lelkinék reményével, másoknak jó példa hagyásával“.¹⁴

Halála előtt való napon még sajátkezűleg írott soraival tett kedves unokája s több hű hozzátartozója részére negyedfélszáz arany külön megtakarított pénzéről rendelkezést.¹⁵ Fia, Teleki Mihály 14-ikén reggel értesült anyja haláláról, 18-ikán tette koporsóba s a II. Rákóczi Ferenczet a fejedelemségbe igató marosvásárhelyi országgyűlés idején, éppen a beigtatás után három nappal, 1707 április 10-ikén volt meg a temetése fényes gyászoló közönség jelenlétében. Maga a fejedelem is képviseltette ott magát.¹⁶ Azóta ott pihent ő is a gernyeszegi templom alatt.

Kelemen Lajos.

¹⁴ Genealogiai Füzetek 1909. évf. 170. lap.

¹⁵ Szövege az 51. sz. mellékleten. Mása a 11. lapon.

¹⁶ Részletesen szól róla az 52. sz. mellékletben Teleki Mihály naplóföljegyzése.

Teleki Mihály sírja.

Teleki Mihály kétségtelenül egyike a legtehetségesebb magyar államférfiaknak. Benne azonban már típusosan az a magyar diplomata testesült meg, a ki szegett szárnynyal kénytelen dolgozni, mert a nemzetközi látóhatár távolabbi pontjai már el vannak zárva előle s így bár őseredeti tehetség, mégis pseudomorphus alakulásra kényszerül. Sorsa, működése mindnyájunkat érdekel, hiszen nemzeti egyéniségünknek olyan megtestesülése, a melyet egy nagyon szomorú korszak váltott ki. De ha mindnyájunkra tartozik, még inkább tartozik arra a családra, a melynek, *mint grófi családnak*, megalapítója volt.

A ma élő *Teleki*-grófok közül, a kik pedig a nagynevű alapítónak egyenes leszármazottjai, senki sem ismerte az ő sírhelyét és ebben a tekintetben nemcsak ők voltak bizonytalanságban, de újabb történetíróink ide vonatkozó dolgozatai közt is egészen sajátságos eltérés volt.¹

Míg ugyanis Szász Péter 1839-ből származó kéziratos műve² azt írja, hogy :

„1690 ben 21^a aug. A Teleki Mihály úr, mint erdélyi főgenerális (Husztí András Ó és Új Dáczíája szerint) a zernyesti határon történt ütközetben vitézül harczolván elesett s teste is Görgény szent Imrén eltemettetett.

¹ Itt említjük meg, hogy az ásatások befejezése után került elő a gr. Teleki levéltárból Vajda Péternek Fogarasból 1690 december 2-ikáról kelt az a levele, melyet előbb a 7. lapon hasonmásban adunk s az Adattárban ifj. Biás István 14. sz. alatt közöl. Ez részletesen leírja Teleki sebeit. Még jóval később akadt reá ifj. Biás István a Teleki Judit eltemetésére vonatkozó fontos adatra, mely az Adattár 55. száma alatt van. Dolgozatunk ezen adatok nélkül készült s most ezek az utólag került adatok is teljesen igazolták mind a Teleki Mihályra az ismert adatokból vont, mind a Teleki Judit temetkezési helyére vonatkozó következtetéseink helyességét.

² Gróf Széki Teleki familia Chronikája 7-ik lap.

NB. *Nem Görgény szent Imrén*, hanem *Gernyeszegen* temettetett el, az holott, temettetett el a' Leánya is gróf Teleki Judit Pongrácz Jánosné s temettetett a nagy Teleki Sándor is sok Teleki Urakkal és Aszszonyokkal“.

A teljesen egykorú Inczédi Pál naplójára is hivatkozva,³ a ki határozottan az írja, hogy:

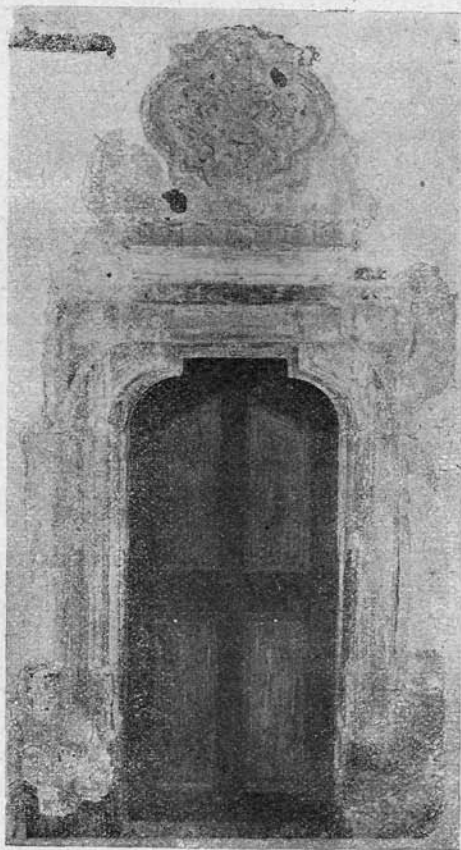
„22 febr. a *gernyeszegi* falú templomában temettetett el a zernyesti harczon elesett Teleki Mihálynak sok sebekből és vágásokból álló teste“. Kőváry László⁴ 1863-ban szintén azt állítja, hogy Teleki Mihályt Gernyeszegen temették el.

1896-ban jelent megaszintén teljesen megbízható kortársaknak, Czegei Vass Györgynek és Lászlónak naplója,⁵ mely ugyancsak azt mondja, hogy:

1690 aug. 21. aug. 22-ikén keresték fel, vértől megmosták Tököli elé vitték, ez közönséges fakoporsóba tétette. Aug. 23. Fogarasban Bethlen Gergely tisztességes koporsót csináltott neki ismét szépen megmosogatták.

1691 22 februarii temették az szegény úr Széki Teleki Mihály uram testét *Gernyeszegen*.

Ezekkel szemben *dr. Szádeczky Lajos*⁶ 1897-ben — bizonyára Cserei Mihály alább idézendő elbeszélésére támaszkodva (a mely ugyan magáról a temetés tényéről nem szól) — Teleki Mihályról szóló cikkében azt írja róla, hogy Görgényszentimrén temették el.

1. sz.

³ Inczédi Pál naplója (1660—1697). Történeti Emlékek a magyar nép életéből. II. k. 17. l. 1860.

⁴ Erdély Historiája V. köt. 206 l.

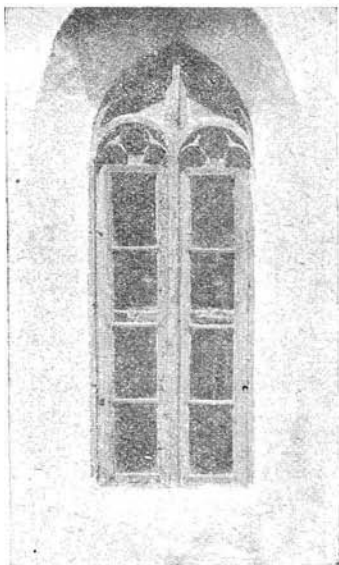
⁵ Czegei Vass György és László naplói 1659—1703. Közli Nagy Gyula, Magyar Történeti Emlékek, Budapest, 1896. Az első rész Vass György, a második Vass László. 92. 111, 112, 123 l.

⁶ Pallas Nagy Lexicna XVI. köt. 44 és k. l.

E cikk megjelenése után közölte az *Erdélyi Múzeum*⁷ 1900. évi évfolyama Apafi Mihály naplójának egy, a XVIII-ik századból származó másolatát, mely 1691-ben a következőket mondja:

„20 februarii Keresdről indultunk néhai ur Teleki uram ő Kgelme temetésére az nap mentünk ebédre Zágorba, hálni Ákosfalvára, 21 ebédre Szt.-Györgyre, hálni *Gernyeszegre*.

22 temettük el Teleki Uram testét az *ott való* templomban.“

2. sz.

Ily. Biás Istvánt, a Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárosát természetesen érdekelte ez az ellentmondás s ezért kutatásokat végzett, hogy levéltári adatok segítségével hozza tisztába a dolgot. Kutatásainak eredménye az volt, hogy a rendelkezésre álló levéltári adatok szintén a gernyeszegi eltemetés mellett szólnak. Hogy azonban ezen kívül még más természetű bizonyítékok segítségével véglegesen tisztába hozassék a grófi család alapítójának temetkezési helye, a család — Biás István előterjesztése következtében — 1908 év május havában elhatározta, hogy a gernyeszegi templomban szakszerű ásatások segítségével igyekeznek a kérdést teljes világításba helyezni és a mennyiben a kutatások *Teleki Mihály* sírjának fölfedezésére vezetnek, a templomot emléktáblával jelölik meg.

A család meghívása folytán ez a szakszerű kutatás az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára feladatává lett és azt a jelen dolgozat szerzője fogatosította 1908 évi augusztus hó 18-tól szeptember hó 2-ig terjedő időben.

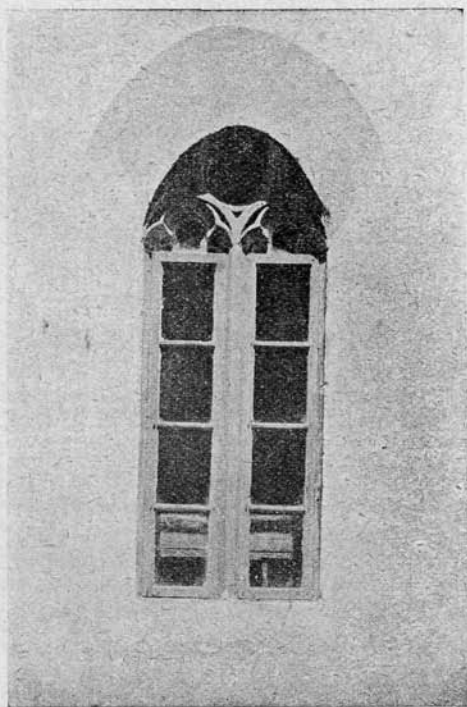
Az ásatásnak *Teleki Mihályra* vonatkozólag meglehetősen kevés támasztó pontja volt és éppen azért kellett a lehető legnagyobb elővigyázattal járni el. *Cseri Mihály*⁸ a zernesti ütközetről írván, azt mondja, hogy: a törökök *Teleki Mihályról* akkor, mikor üldözőbe vették, nem tudták, kicsoda, mert fekete köntösben volt; továbbá, hogy a testét megfosztották. Ennek folytán nem volt valószínű, hogy p. o. pecsétgyűrűre akadhatunk, a mely az azonosságot legegyszerűbben állapította volna meg.

⁷ 324—329. l.

⁸ Miklósvárszéki, nagyajtai *Cseri Mihály* históriája. Újabb Nemzeti Könyvtár I. folyam 203. l.

Azt is írja *Cseréi* idézett helyén, hogy *Thököly* a maga ingét és lábravalóját adatta *Teleki* holttestére. Valószínű volt tehát, hogy esetleg jellemző ruhamaradványok sem állanak majd az azonosság megállapíthatása végett a kutatás rendelkezésére. Ugyancsak az idézett helyről származik az az adat is, hogy *Thököly* közönséges koporsót csináltatott a holttest számára és ezt az adatot erősítette meg *Inczédi* naplója is. Arra se számíthattunk tehát, hogy a koporsónak a XVII. ik század divata szerint fémbetükből álló felirata fog útmutatást adni. Fontosabb volt azonban *Cseréinek* az az adata, hogy a törökök a földönfekvőnek kezét és arcát összevagdalták. Fontos volt ez annál is inkább, mert ezt az adatot is megerősíti *Inczédi* naplója. A koponyának tehát összevagdaltnak kellett lennie, még pedig éppen az arci részen. *Cseréi Mihály* u. i. elmondja, hogy *Thököly Komáromi Jánost* — *Teleki*nek a szekretáriusát — a ki a zernesti ütközetben foglyúl esett *Thököly* kezébe, küldötte ki *Teleki* holttestének megkeresésére és ez, a ki őtet jól ismerte, nem tudta a holttestet egyébről fölismerni, mint arról, hogy a súly miatt a fogai mind kihullottak és a szájába nyúlván, miután a fogait nem érezte, megállapíthatta azonosságát. Ha *Teleki* arca nem lett volna a koponyára alkalmazott vágásoktól elpusztítva, úgy az ő titkárjának nem lett volna szüksége, hogy ilyen másodlagos bizonyítékok után kutasson.

Volt még egy körülmény, a melyet a dolgok illetén állása mellett nem volt szabad figyelmen kívül hagyni, az t. i., hogy *Vér Juditot*, *Teleki Mihály* feleségét, ugyanabba a sírboltba temették, a melyet ő készíttetett a férje számára. Arra minden valószínűséggel számítani lehetett, hogy *Vér Juditot* rangját megillető pompával temették el s így az ő maradványait a sírmellékletek alapján kétségtelenül megállapítani lehetséges lesz. Az tehát, ha egy sírboltban, a melyben *Vér Judit* nyugszik,

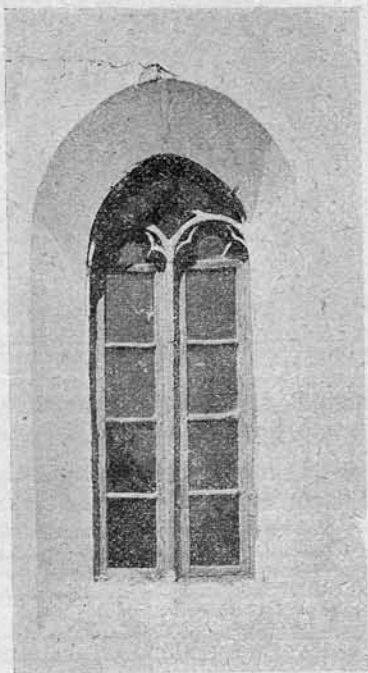

3. sz.

egy férfi holtteste is nyugszik, szintén bizonyítékul fog szolgálni arra, hogy ez a férjiholttest Teleki Mihály holttestével azonos.

*

Az ásatások rendszeres megindítását egy körülmény igen kellemtelenül befolyásolta. Mikor augusztus hó 18-án a helyszínén megjelentem, nagy öröömre azt állapíthattam meg, hogy a geryneszegi templomban egyik meglehetősen érdekes XV. századbéli műemlékünkkel

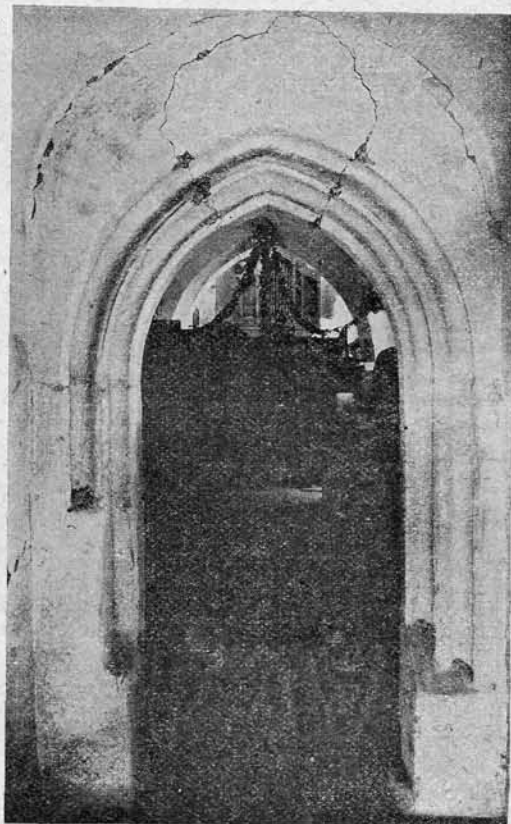
4. sz.

van dolgom. Olyan templom állott előttem, a melyről kétségtelenül megállapíthattam, hogy a XV. században épült, még pedig valószínűleg akkor, a mikor Geryneszegnek tulajdonosa a *Somkerei Erdélyi* család volt. Ezuttal a templomnak — mint műemléknek — méltatásával nem kívánván foglalkozni, most kifejezett állításomnak bizonyításául csak egy pár jellemzőbb részletet mutatok be, a melyek állításomat kétségtelenül igazolják. Az egyik ilyen jellemző emlék a templom déli kapuja, a mely fölött a Somkerei Erdélyi családnak címere késő csúcsíves izlésű keretbe foglalva díszlik (1. számú kép). A másik a templom hajójának és szentélyének déli falán elhelyezett ablakoknak típusa (2., 3. és 4. számú kép), a mely szintén kétségtelenné teszi a késő gótikából való származást. A harmadik a nyugati, vagyis a katolikus korbán főbejárás kapuját mutatja, a mely tökéletesen egyezik úgy kor, mint stílus tekintetében az eddigi bemutatott részletekkel (5. számú kép).

A ki tudja, hogy milyen mellékes szerepet játszik a falvastagság és szilárdság a csúcsíves izlés építészetében, az tisztában van azzal, hogy egy XV. századbéli — aránylag kisebb községnek — templománál mind az alapozás, mind a felső építmény tekintetében nagyon gyenge falazással áll az ember szemben. Ehez hozzájárul az is, hogy a szerkezeti rész pontosságában sem lehet oly hosszú idő után tulságosan bizakodni, különösen olyan helyen, mint a minő a Geryneszegen volt, a hol a templomocska a Maros árterén, kavicsalajon épült.

Valaki úgy látszik már a megérkezésem előtt úgy nyilatkozhatott, hogy a Teleki-féle temetkezés *a kriptában* kell legyen és mint egé-

szen természetes dolgot kezelhette a dolgot úgy, hogy a templomban csak egy kripta van és ez az apsisnak a közepén lehet. Hogy tehát az én munkámat megkönnyítsék, ennek a feltételezett kriptának fölbontásához, helyesebben megtalálásához már kiszállásom előtt hozzáfogtak. Megérkezésemkor ennek folytán az apsis közepén mély üreg tátongott, a mely benyúlt a templom hajójába is és a mely éppen azon a helyen vette el a földtömeg számára szükséges biztosítékot, a hol arra a legnagyobb szükség lett volna. Ennek következtében lehetetlen volt az apsis és a hajó ama részét, melybe a jöttömet megelőző ásás benyúlt, olyan párhuzamos szelvényekben tártni föl, a melyek É—D irányban haladtak volna (átfogván az apsis egész szélességét) és minden egyes szelvénynél csak keskeny darabon hagyták volna szabadon a gyenge alapozást; hanem — ha a templom épségét veszélyeztetni nem akartuk — kénytelenek voltunk a megvált üreg körül szelvényeinkkel körben haladni és minden szelvényt az átvizsgálás után betömve s egy-egy szelvényt ásatlanúl hagyva, kutatni föl az apsis területét. A templom hajójának érintetlen részében már nem állotta útját semmi a rendszeres munkának, itt hát teljesen így is folyt az.

5. sz.

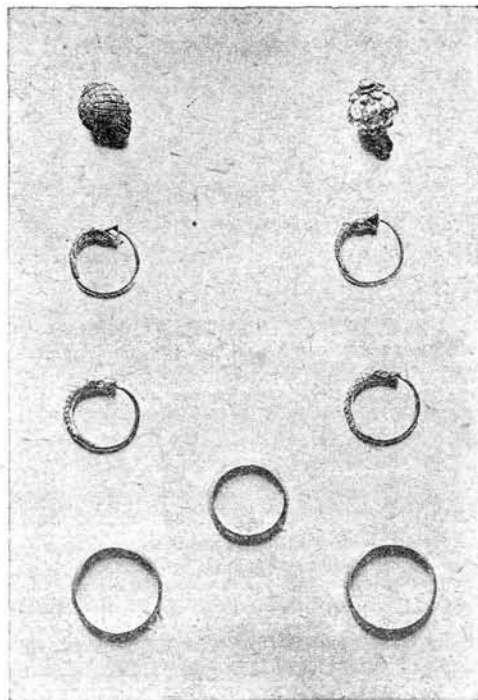
A most említett előzetes ásás is feltárt már bizonyos részleteket a templom talajának rétegzetéből és így szükségessé vált a rendszeres munka megkezdése előtt e részleteknek megállapítása.

A templom padlózatát cementburkolat alkotta. E burkolat alatt 32 czm. mélységben egy másik padlózat következett, a mely 31 czm. széles, 32 czm. hosszú és 5 czm. vastag téglákból készült. Ezt a padlózatot egykori készítői 4 czm. vastag szürke vakolatrétegbe ágyazták.

A téglák méreteit nemkülönben a vakolatba ágyazást tekintve, ezt a padlózatot csak a XIX. századból eredőnek tekinthetjük és miután az ekklezsiának vizsgálati jegyzőkönyveiben azt látjuk,¹ hogy a templom hajójának északi falán elhelyezett bejáró ajtó előtt 1866-ban épült a portikus, másrészt ugyancsak e jegyzőkönyvekben azt találtuk, hogy 1868-ban a templomot és a tornyot id. gróf Teleki Domokos és neje gróf Teleki Klementina kijavíttatták, alig lehet kétség, hogy ez a padlózat vagy a

portikus építésének vagy pedig az id. gróf Teleki Domokos és nejétől fogatosított javítások idejéből származik.

A most említett kockatégla-padozat alatt és pedig a cementpadozattól számítva 42 cm. mélységben volt egy másik téglapadozat, a melyet azonban csak a szószerk körül állapíthattam meg. Ez a padlózat 31 cm. hosszú, 16 cm. széles és 5 cm. vastag téglákból készült. Ez alatt is 4 cm. vastag vakolatréteget találtam, s így egyrészt a vakolat miatt, másrészt a téglaméretnek folytán legfeljebb a XVIII. század végére tehető e második padlózat készítésének ideje. Ezzel egyezik a templom első számú matrikulájából nyert az az adat,² hogy 1796-ban Teleki József koronaőr, Ugocsa megyei főispán felesége, királyfalvi Róth

6. sz.

Johanna, a templomon többféle javításokat eszközölt. Egyezik továbbá az az adat, hogy ugyanez a Teleki József 1795-ben kezdi építtetni a templomnak mostani tornyát, a melynek befejezését azonban ő már nem éri meg s azt már csak felesége végeztette el. Ez a második téglapadozat tehát mindenesetre azoknak az építkezéseknek az idejéből való, a melyekről a most említett két adat megemlékezik.

Itt meg kell még jegyezni, hogy a legfelső téglapadozatban

¹ A gerneszegi ref. ekklezsia 1. sz. matrikulája.

² U. o.

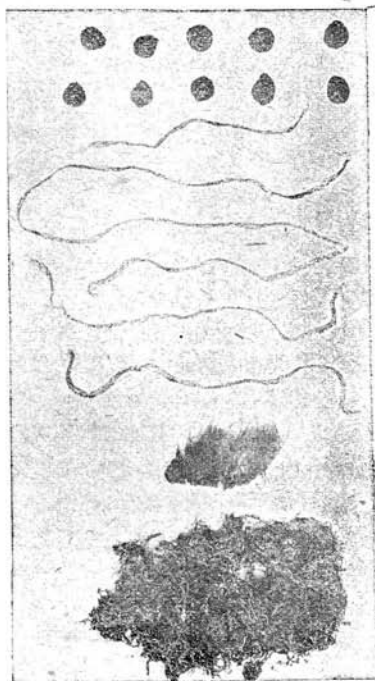
beágyazott párnafák nyomait találtam, a mi arra mutat, hogy e fölött a legfelső, koczkás téglákból alkotott, padozat fölött deszkapadolásnak kellett lennie, melyet a cementburkolat készítésekor szedhettek fel, ha ugyan az már előbb is el nem pusztult. E fapadozat nyomaival a templom más részén nem találkoztam és így nagyon valószínű, hogy csak a kathedra körül volt meg.

Ugyancsak a szószerű körül 79 czm. mélyen 0·385 négyzetméter területen újabb téglapadozat részletet találtam, a melynél azonban a derékszögű parallelogramma alakú téglának hossza már csak 28, szélessége csak 14 volt, vastagságuk azonban még mindig 5·5—6 czm. volt.

Ezeknek a téglának szélességi és hosszúsági mérete már nem egyezett a 18-ik századbeliekével és inkább közeledett a Hunyadiak korában használt téglák méreteihez. Az eltérés ez utóbbiaktól csak a vastagság tekintetében volt meg. Az is jellemző volt e téglapadló-részletre nézve, hogy míg a felette levő két téglapadozat téglái hosszúságukkal nyugatkeleti, szélességükkel északdéli irányban haladó egyenes sorokban feküdtek; addig e harmadik padozatrészlet téglái harántos sorokba voltak lefektetve, hosszúságukkal délnyugat-északkeleti irányban. Végül jellemzője volt e padozatnak az is, hogy a téglákat itt nem vakolatba, hanem humusba ágyazták, felettük pedig sárga agyagos homokréteget találtam.

Ha e téglák vastagsági mérete nem mutatott volna mintegy két czm-nyi eltérést a Hunyadiak korában divatos téglákétól, úgy mindenesetre a fölsorolt jellegek és a szintnek a mélysége alapján föltétlenül a Hunyadiak korából származó padozatot állapíthattam volna meg e részletben; így azonban egyelőre fel kellett függesztenem a döntést, mert bárha bizonyos téglapéldáknál lehetségesek egyugyanazon korban is bizonyos eltérések, mégis a nagy többségnél a méretnek találni kell. Itt azonban olyan csekély padló-részlettel volt dolgom, hogy tüzetesebb ellenőrzésre e tekintetben módomban nem volt.

Említettem, hogy azok az ásások, a melyeket megérkezésem előtt

7. sz.

foganatosítottak, részben az apsis területén folytak, részben benyúltak a templom hajójába is.

Az eredmény, a melyre ezek vezettek, megérkezésemkor annyi volt, hogy előttem egy téglából épített sírboltnak két hosszfa állott. E sírboltban a téglák méretei a következők voltak: hosszúságuk 26, szélességük 13, vastagságuk pedig 4 czm. A téglák hosszirányban voltak lerakva, még pedig minden kötőanyag nélkül s így egy téglaszélességű falat alkottak. A kripta felső része teljesen hiányzott és csak föltevés, hogy annak boltozata lehetett. Legépebb az északi hosszú oldal volt, mely 3 m.

8. sz.

hosszúságban terjedt, magassága pedig 129 czm. volt. A cementpadimentum alatt 105 czm. mélyen kezdődött és 243 czm. mélyen ment le. A déli fal sokkal rosszabb állapotban volt; ebből én csak 3 m. hosszú darabot találtam. Ennek a magassága 114 czm. volt, azaz a cementpadló alatt 135 czm. mélyen kezdődött és 252 czm. mélységben szűnt meg. Nyugati keskeny falából, a mely oldal, úgy látszik zárt volt, mindössze 19 czm. magas részt találtam még. Keleti oldalából semmit sem kaptam s csak sejthető, hogy onnan volt esetleg a bejárója.

E sírbolt alapfalai, mint mondtunk, 234, illetve 252 czm. mélyen szűntek meg. Ennek daczára 320, illetve 340 czm. mélyen találtuk egy-egy gyermek bolygatatlan fakoporsóját a negyedik és ötödik szelvényben, a melyről alább leszen szó. Így hát fel kell tételeznünk, hogy ez a sírbolt akkor ment tönkre, a mikor e gyermekek számára a sírt ásták. A sírbolt tehát már ezért is korábbinak tekintendő, de hiszen a téglaméreték, a melyekből falai építvék, világosan mutatják, hogy a Hunyadiak korában épült és boltozata helyett gerendás menyezet takarhatta be. Oldal-

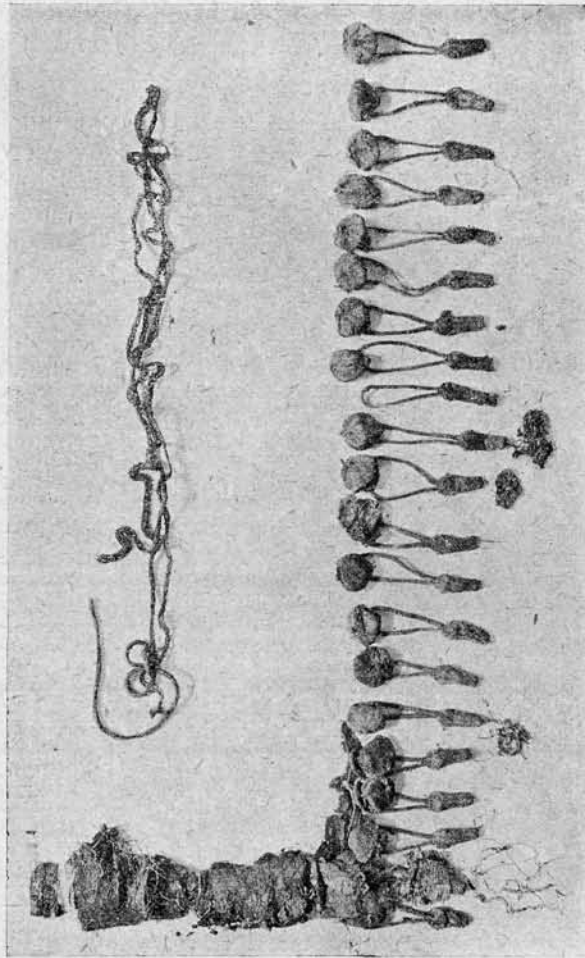
falainak vékonysága és a kötőanyag teljes hiánya ugyanis a boltozatot valószínűtlenné teszi.

A mennyire a megelőző értelmetlen bolygatás megengedte, természetesen ígyekeztem tisztába hozni e sírbolt vonatkozásait és csakugyan sikerült is a diadalív déli pillérjének belső falától kiindulól, tisztán a talajba bevágott olyan földlépcsősorra akadni, a mely a pillértől indulva a sírbolt bejáratához vezetett. E lépcsősor első lépcsője 160 czm. hosszú volt, mélysége 20, a második lépcső hossza 55, mélysége 17, a harmadik lépcső hossza 30, mélysége 20 czm. volt. A negyedik lépcsőből csak a 30 czm. hosszúságot állapíthattam meg, a mélység már teljesen összevegült a talajjal és ott már semmit bizonyosan megállapítani nem lehetett.

Ilyenformán a talajba a sírbolt felé 57 czm. mélyen haladt ez a lépcsőzet. Meglehet, hogy a negyedik foktól a lépcsőzet megszűnt, helyesebben rézsüs ponk alakjában haladt a kripta nyílásáig. A kort, a melyből ez a nagyon is primitívus lépcső származik, eldönteni nem lehet, mert hiszen igaz ugyan, hogy a XV. századbeli kripta felé halad, de említettem, hogy e kripta helyén későbbi temetkezéseket is találtunk, a melyekről később lesz szó.

A kitisztogatás munkálatai közben a templom apsisának keleti falától nyugat felé 230 czm-re 41. czm. mélyen a czement padozat alatt 85 czm. magas derék szögű parallelogramma idomu falazatot tártam ki, a melynek a szélessége 40 czm., a hossza mintegy 82, de látszott, hogy sem a szélesség, sem a hosszúság nem adja pontosan az eredeti méreteket, hanem azokból valami hibázik. Hogy mennyi, azt megállapítani nem lehet. E falazat egész pontosan az apsis közepén foglalt helyet. Tégláinak méretei, a melyekből épült, meglehetősen vegyesek. Volt közöttük olyan, a melynek a hossza 30, a szélessége 14, a vastagsága 6 czm. volt. Más téglák hossza 26, szélessége 12, vastagsága 5 czm. A harmadik fajta hosszúsága 28, szélessége 14, vastagsága 4 czm. volt.

A két utóbbi fajtának hosszúsági és szélességi méretei a Hunyadiak korára vallanak, sőt a 30 czm. hosszú darabnak a szélessége is a korábbi

9. sz.

14 czm-t adja csak, azonban vastagsága és hossza már eltér. A hely, a melyen a falazatot találtuk, megfelel egy főoltár *mensaja* talapzatának és miután a templomnak valószínűleg a reformáció óta oltára nem volt, csak egy XV. századbeli oltár helyére gondolhatunk, a mely esetben csak az e század tégláinak méreteitől eltérő hosszúságú és vastagságú egy pár téglá a zavaró jelenség.

Áttérve már most magukra a talált sírokra: *Az első szelvényben*, a mely természetesen még a templom hajójába esik, a diadalív pillérjének külső vonalától 240 czm-re, az északi faltól pedig déli irányban 230 czm-re, 79 czm. mélységben egy emberi csontvázról származó szárcapcsot találtunk.

10. sz.

A második szelvényben szintén a templom hajójában, egy csontváz feküdt, melynek lábszárait a medence alatt többször levágták. Feje nyugaton feküdt, tehát keletre nézett. Olyan vonás ez, melyet hazai temetkezéseinkben egészen a XIV. századig változatlanul észlelünk. Világos, hogy a csontvázról hiányzó részeket későbbi temetkezés alkalmával a sír készítésekor metszették le az ásóval és akkor hányták el azokat. E csontváz feje 118 czm. mélyen feküdt, míg maga a törzs 137 czm. mélyen nyomult. A medence alatt fakorhadványokat és e tájon árpádkori cserépedényből származó két töredéket leltünk, a mi világosan a mellett szólott, hogy bolygatással állunk szemben. Az árpádkori edénycserép u. i. bizonyára valamely árpádkori temetkezésből származott, a mely temetkezést későbbi temetkezések alkalmával pusztíthatták el és akkor kellett tönkremennie annak az árpádkori

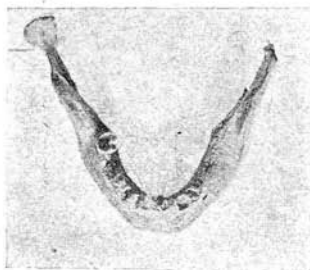
edénynek is, a melynek maradványai az ásatások alkalmával megtalált cseréprészletek voltak.

Ez a körülmény mindenesetre arra a föltevésre adott okot, hogy a templomnak árpádkori eredetét tételezzük föl és arra gondoljunk, a mi Erdélyben szinte szabály, hogy t. i. a templomnak hajója még az Árpádok korából ered és csúcsíves izlésű apsisa származik csak a Hunyadiak korából. Ennek folytán az ásatások menete alatt gondosan ügyeltünk arra, ha vajjon nem kerül-e elő a templomnak eredetileg kisebb méretű, félkörű apsisa. Azonban a szentély egész területén ilyen megállapításra alkalmunk nem volt. Lehet, hogy a templom tervbe vett

restaurálása alatt a falszerkezetek átvizsgálása valami támpontot nyújtott erre a feltevésre, mert hiszen román izlésű templomaink falszerkezete lényegesen eltér a csúcsíves izlés korában használt és főntebb már jellemzett falszerkezettől. A restaurálás adatai azonban előttem teljességgel ismeretlenek.

A *harmadik szelvényben* szintén a templom hajójában, a diadalív pillérjeinek külső vonalától 200 czm-re, a hajó északi falától délre 280 czm. távolságra 176 czm. mélyen bolygatatlan fekvésben lévő egy czombkonczot, a hozzátartozó szárcapocs, sípcsont és lábcsontokkal együtt kaptunk olyan temetkezésből, a melynek koponyája a föllelt részletek fekvéséből ítélve, a megbolygatás előtt szintén nyugaton fekketett, azaz keletre nézett.

A *negyedik szelvényben*, a mint már említettem, a szentély keleti falától 685 czm-re, ugyanannak északi falától délre 127 czm. távolságban 320 czm. mélyen találtuk az első bolygatatlan temetkezést és pedig egy gyermekét, fakoporsóban. A koporsó teljesen összelapult, minek következtében a koponya darabokra tört. A koporsó eredetileg szövettel volt áthúzva, a mely szövethúzatot csillag és kerek pityke fejű szegekkel szegeztek a koporsóra. A kerek pityke alakú szegek egy példájának képét mutatja a 22. sz. kép közepén lévő alsó szegnek a képe. A gyermek mellén ezüst gombkötő zsinórból való gomblyukak maradványait és kilencz darab sodronyzománczos ezüstgombot leltünk, a melynek képét 6. sz. képünk mutatja fentt, a néző szempontjából jobbra. Fején aranyszál, a csipő táján pedig paszomántmaradványok, a melyek azonban semmi jellegzeteset nem mutattak, mert hiszen a vizes talajban teljesen elmállott a ruházat, a melyhez tartoztak. A koporsószegek alakja a XVIII. sz-ra vallott. A sodronyzománczos gombok még mindenesetre a XVII. sz-ból erednek, ezek azonban a sír korát nem döntik el, mert e tekintetben még a legkésőbbi darab a kormeghatározó, ebben az esetben tehát a XVIII. sz. stílusát mutató díszszegek, a melyek a koporsó szövétét fogták le.

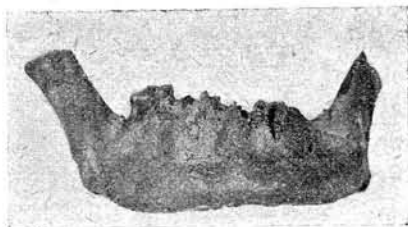

11. sz.

Az *ötödik szelvényben* szintén a szentélyben, közvetlen a most leírt temetkezés alatt 340 czm. mélyen szintén egy gyermek bolygatatlan temetkezése került elő fakoporsóban. Ennek is, mint az előbbinek, nyugaton fekket a feje. Sírmellékletül gombkötő mívű gombokat kaptunk pusztán, a melyeknek képét nagyobb méretben 6. sz. képünk mutatja fentt, a néző szempontjából balra. A sírban lelt mind a tíz gombot, valamint az ugyanott előkerült paszomántszalag, szőrmerészlet és gomolyban álló paszomántmaradványokat mutatja 7. sz. képünk.

E sír alján körülfutó fagerendákat leltünk világos bizonyítékául annak, hogy tölgyfadeszkákból épített sírbolttal van dolgunk, a melynek ezek a körülfutó gerendák az alaprajzát szolgáltatták. A XVII. és XVIII. században az e fajta sírboltépítés nagyon gyakori. Joggal vagy jog nélkül padmalyos sírnek hívják ezeket és leletünk arról szól, hogy e sírbolt forma a mondott századokban Gernyeszegen is divatozott. Minthogy e sír az előbb leírt sír alatt feküdt, azt mindenesetre megelőzi, bár ha nagy különbség a kettő között alig lehet, úgy, hogy jól-lehet a talált gombkötőmívű gombok kor tekintetében eléggé ruganyos dolgok, ezt a temetkezést sem tehetjük a XVII. század végénél, illetve a XVIII. század első évtizedeinél régiebb korba.

A mélység, a melyben találtuk, magyarázatot lel abban, hogy éppen a XVIII. és XIX. században emelték, mint azt a padozatoknál láttuk, a templompadló niveljét.

12. sz.

A hatodik és hetedik szelvényben szintén a szentélyben a téglasírbolt falától délnyugatra egymás mellett két gyermek bolygatatlan temetkezése került elő fakoporsóban, még pedig a szentély keleti falától 650, annak északi falától délre 260 czm. távolságban, 298 czm. mélyen. Mellékleteik nem voltak. Érdekes azonban, hogy e síroktól kelet felé

144 czm-re a sírok mélységével egy nivóban dél-északi irányban fekvő egy fagerenda került elő. A gerenda hossza olyan volt, hogy átért a most említett két gyermeksír egész szélességében is. Ezt a gerendát sem tekinthetjük másnak, mint a már említett padmalyos temetkezés maradványának.

Ugyancsak a hetedik szelvényben a szentély területén, annak keleti falától 70, északi egyenes falától 270 czm-re, 298 czm. mélyen ismét két gyermeksír került elő minden melléklet nélkül.

A nyolczadik szelvény már a templom hajójába esett. Itt a diadalív pillérjeinek vonalától nyugatra 475 czm-re, a hajó északi falától délre 393 czm. távolságban, 136 czm. mélyen két lábhoz tartozó lábfej, lábujjak, czombkonczok és sípcsontok voltak bolygatatlan fekvésben.

A kilencedik szelvény éppen úgy, mint az összes többi következő, már szintén a templom hajójába esett. Itt a diadalív pillérei-nek vonalától nyugatra 475, a hajó északi falától délre 505 czm. távolságban, 140 czm. mélységben került elő egy másodlagos helyen levő czombkoncz.

A tízedik szelvényben a diadalív pillérei-nek vonalától nyugatra

395, az északi faltól délre 98 czm-re, 136 czm. mélyen egy faczölöpöt találtunk és e mellett egy bordát.

A *tizenegyedik szelvényben* a diadalív pillérjeinek vonalától nyugatra 475 czm-re, az északi faltól délre 475 czm. távolságban, 157 czm. mélyen felkarcsontok kerültek elő.

A *tizenkettedik szelvényben* a nyolczadik és tizenharmadik szelvény leletei között a nyolczadiktól északra, de vele egy vonalban 25 czm.-nyire, 140 czm. mélyen egy nyakcsigolya került elő.

A *tizenharmadik szelvényben* a nyolczadik szelvény leletétől északra egyenes vonalban 38 czm-re, 186 czm. mélyen egy bordacsontot leltünk.

A *tizennegyedik szelvényben* a kilenczedik szelvény leletétől északra 30 czm-re, 206 czm. mélyen lábközépcsontokat.

A *tizenötödik szelvényben* a tizennegyedik és tizenegyedik szelvény leletei között a XIV-ik szelvény leletétől északra 30 czm-re, 225 czm. mélyen egy lábközépcsontot.

A *tizenhatodik szelvényben* a tizenegyedik szelvény leletének vonala alatt 187 czm. mélyen egy jobbláb lábcsontjait.

13. sz.

A *tizenhetedik szelvényben* a diadalív pilléreinek vonalától nyugatra 365 czm-re, a hajó északi falától délre 158 czm. távolságra, 200 czm. mélyen egy koponya falcsont töredékeit.

A *tizennyolczadik szelvényben* a diadalív pilléreinek vonalától nyugatra 441 czm-re, a hajó északi falától délre 190 czm. távolságra, 210 czm. mélyen egy szárcapocstöredék.

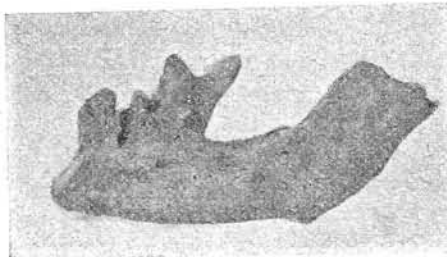
A *tizenkilenczedik szelvényben* a diadalív pilléreinek vonalától nyugatra 385 czm-re, a hajó északi falától délre 195 czm. távolságban, 270 czm. mélyen két szárcapocs, felkarcsonttöredékek és egy csigolya.

A *huszadik szelvényben* a diadalív pilléreinek vonalától nyugatra 675 czm-re, a hajó északi falától délre 161 czm. távolságban, 100 czm. mélyen egy gyermekcsontvázból származó koponya és bordák.

A *huszonegyedik szelvényben* a diadalív pilléreinek vonalától nyugatra 475 czm-re, a hajó északi falától délre 393 czm. távolságban, 131 czm. mélyen bolygatott csontvázrészek, csigolyák, medence, kézujjak nyugatra folytatódva.

A *huszonkettedik szelvényben* a diadalív pilléreinek nyugati vonalától nyugatra 660 czm-re, a hajó északi falától délre 320 czm. távolságban, 165 czm. mélyen két sípcsont és egyéb csonttöredékek.

A huszonharmadik szelvényben már a betonpadozat alatt 42 czm. mélységben megtaláltuk a fenntebb már ismertetett legfelső 31—32 czm. méretű koczkaalakú téglából készült padlózatot, azonban ez a padlózat a déli faltól indulva, mindössze csak mintegy féltéglányi széles sávon maradt meg 42 czm. mélységben. Azon túl e padozat süllyedni kezdett, még pedig úgy, hogy előbb 43, majd 47, majd 49, majd 55, majd 64 czm. mélységbe süllyedt és e süllyedés hossza a déli faltól kitett 118 czm-t. Ettől kezdve 168 czm. Hosszúságban még megvolt, még pedig egyenletes nivóban, de e nivó 64 czm. mélységet mutatott. E sajátságos jelenség okát kutatva, e szelvénynek árkát végigvittem a hajó egész szélességében és azt találtam, hogy a déli faltól északra 330 czm. távolságban minden szabálytalanság megszűnik és fölülről lefelé a következő szelvényt nyertem:

14. sz.

- 9 czm. mélységig beton,
- 20 czm. mélységig kavicsöltés,
- 5 czm. mélységig négyszegletes téglapadozat,
- 4 czm. mélységig szürke vakolat-réteg,
- 8 czm. mélységig téglatörmelék,
- 4 czm. mélységig agyag,
- 13 czm. mélységig fekete kevert föld, benne szerves maradványok és egy őrlő koponyája, 2 drb téglá

(hosszuk 30 czm., szélességük 16 cm., vastagságuk 6·5 czm.),

- 4 czm. mélységig szürke homok,
- 4 czm. mélységig XV. sz-beli padló olyan téglákból, melyeknek hossza 28 czm., szélessége 14·2 czm., vastagsága 3·5 czm.,
- 90 czm. mélységig humusz, e felett egy pár őskori cserép,
- 90 czm. mélységig sárga agyag, ez alatt marosi kavics.

Megjegyzem, hogy ezt a rétegzést az egész árok hosszában nem találtam meg mindenütt egészen érintetlenül. Megtaláltam egészen érintetlenül a déli faltól észak felé 330 czm. távolságon túl, de csak mintegy 25 czm. széles sávon, a mely függőlegesen lefelé haladt, továbbá közvetlenül az északi fal mellett, mintegy 50 czm. szélességben. A többi helyeken a sárga agyag felett 180 czm. magasságban kevert fekete földet találtam, a melyben, a mint később kiderült, szintén temetkezések voltak.

Ez a munka megmutatta, hogy a legfelső négyszegletes téglákból álló padlózatnak lesüllyedését az okozta, hogy alatta padmalysírnak kell lennie, a melynek felső gerendamenyezete beroskadt. Ennek következtében azon a helyen, a melyen az árok keresztmetszete mintegy 330 czm. hosszúságban homokos agyagot mutatott, egy szelvény helyet két

szelvényt vettünk és ezt az egészet takartuk ki kelet-nyugati irányban.

Alig kezdtünk meg ezt a munkát, azonnal láttuk, hogy teljesen egységes területtel van dolgunk, a mely a végén a diadalív pillérjeinek vonalától nyugatra 405 czm-re, a hajó északi falától délre 98 czm.-re kezdődve, keleti-nyugati irányban 270, észak-déli irányban pedig 214 czm. hosszú. Ez az egységes terület 325 czm. mélységben két érintetlen temetkezést tartalmazott, melyek közül mind a kettő észak-déli irányban úgy feküdt, hogy a lábak északon feküdtek, az arcznak tehát északra kellett néznie.

E terület északkeleti végén egy erős földbe mélyített függélyes gerenda maradványaira leltünk, a tölgyfadeszkák-ból épített ú. n. padmalysír egyik sarokoszlopára. E padmalysírnak felső födél-deszkázatát persze teljesen korhadt állapotban közvetlenül a koporsók felett kaptuk meg, annak világos bizonyítékául, hogy ez a fedél leszakadt, a mit különben a fölötte lévő téglapadozat besülyedése is jelzett már.

A sír keleti végében egy férfi, a nyugati végében pedig egy nő temetkezését találtuk, a melyeknek átvizsgálása után kétségbevonhatatlanul kiderült, hogy a férfi *Teleki Mihály*, a nő pedig az ő felsége, *Vér Judit* földi maradványa.

Első sorban a férficsontváz kibontásához fogtunk és pedig a rendszeres eljárás módján, a lábszáraknál kezdtük meg a munkát. A lábfej összes csontjai nem kerültek meg és ennek sokféle oka lehet. Legvalószínűbb azonban, hogy a vizes talajban az apró csontok teljesen tönkrementek. Fontosabb azonban az körülmény, hogy a lábakat nem kaptuk a fekvés és kinyújtottatás adta természetes helyzetben, hanem a lábszárak és a czombkonczok helyzete elliptikus vonalat írt le. (8. sz. kép.) A derék táján keskeny szalag-részleteit találtuk, a bordák felett pedig, a deréktől elkezdve egészen a nyakig, 21 gombkötőmívű zsinörgomblyukat és ugyanannyi gombkötőmívű zsinörgombot találtunk. (9. sz. kép a néző szempontjából a jobb oldalon.)

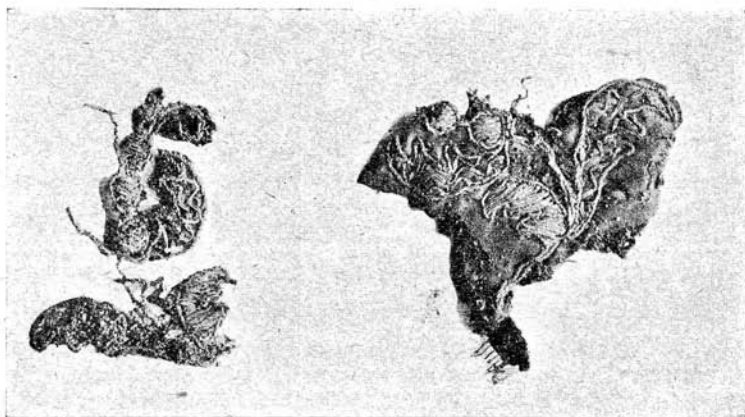
Ezen kívül a csontváz jobboldalán gombkötőmívű zsinór rész-

15. sz.

letei kerültek elő, a melyeket abban a helyzetben, a melyben a találás alkalmával feküdtek, 9. sz. képünk mutat a néző szempontjából a baloldalon.

Egyéb sírmellékletet ez a sír nem tartalmazott. Volt azonban egyéb jellemző jelensége. Nevezetesen az, hogy a koponya helyén egyebet, mint a felső állkapocsból származó egy töredéket, ezen kívül az alsó állkapocsból származó 9 darab fogtövet (10. sz. kép) és magát az alsó állkapcsot teljesen a fogak nélkül, mindössze egyetlen fognak a tövével, nem kaptunk. Az állkapcsot fölülről való nézetben 11., szemközti nézetben 12., jobboldali nézetben 13. és baloldali nézetben 14. sz. képünk mutatja.

16. sz.

Ezekből a képekből mindenki már laikus szemmel is meggyőződhetik arról, hogy az elhunyt, a kinek földi maradványaival itt dolgozunk van, teljesen fogatlan volt életben, mert az a 9 darab roncs, a melyet 10. sz. képünk mutat, továbbá az a 4 roncs, a mely u. a. képünk felső részén a felső állkapocstöredékben látszik és végül az az egy roncs, a melyet legjobban a 13. képünkön lévő nézetben az alsó állkapocsban látunk, fogsornak valóban nem nevezhető. Erre a koponyára föltétlenül ráillik Csereinek az az adata, hogy Teleki Mihály holttestét a zernesti ütközet után következő napon Teleki titkárja csak úgy ismerhette föl, hogy ujját a szájába dugván, meggyőződött fogainak teljes hiányáról.

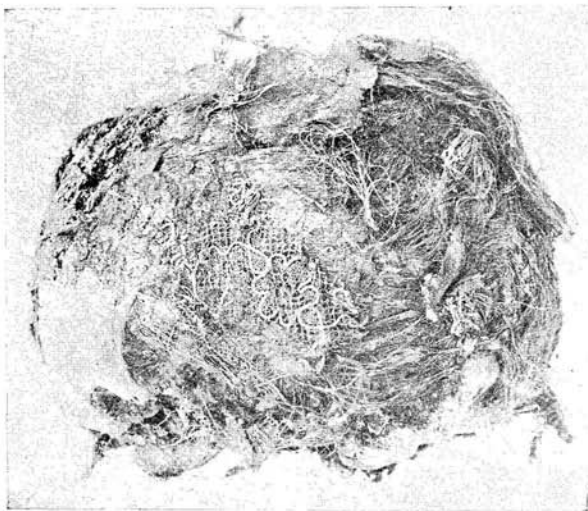
De nemcsak ez illett rá. Ráillet az a körülmény is, hogy a fej-rész tökéletesen össze volt kaszabolva. Teleki Mihály mindenesetre e fejsebek következtében veszítette el életét. Hiszen csak így érthető, hogy

a koponya felső része teljesen hiányzott. Ebből a részből mindössze a felső állkapocs egy része került meg.

Rávallott a Teleki elestére vonatkozó adatokra az a körülmény is, hogy semmiféle jellemző ruharészletre, vagy különösen pecsétgyűrűre nem akadunk. Hiszen egykorú tudósításokból — mint fentebb láttuk — bőven ismerjük azt a körülményt, hogy a törökök teljesen megfosztották és hogy közönséges fakoporsóba tették és csak Thököly adatott rá valamelyes ruhát.

De jellemző volt maga a csontváz fekvése is, a melyet híven mutat a 8. sz. képünk.

Rendesen kinyújtóztatott férfi csontváz lábszárai és kezei mindig (ha t. i. a kezek nincsenek keresztbe téve, hanem oldalt fektetve) majdnem párhuzamosan haladnak egymással. Helyesebben a férfi csontváz lábainak helyzete az egyenszárú háromszög alakjához közeledik. Női csontváznál a sokkal szélesebb medence folytán a

17. sz.

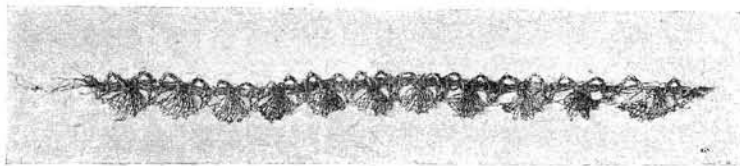
helyzet más, mert ott a czombkonczok helyzete adja ki az egyenszárú háromszöget, míg a lábszárak csaknem párhuzamosan haladnak.

Azt a trápéz alakot, a melyet az idézett képünk mutat, férfi csontváznál, a melyről itt a kicsiny medenczéket számbavéve, kétségtelenül szó van, a rendes körülmények között történt temetkezés semmiképpen sem igazolja. Messze vinne, ha meg akarnám magyarázni, hogy a rendestől eltérő ezen helyzetet, a mely különben a karoknál is mutatkozik, mi okozhatta, hiszen annak sok oka lehet. Émlíthetem a merevedést, a mely a csatatéren elhullottnál a rendes kinyújtóztatás nélkül, tehát esetleg felhúzott lábszárakkal ment végbe. Miután pedig a holttestet csak másnap tették koporsóba, ez a merevedés akkor még tarthatott és ez is indokolhatja ezt a sajátságos és a rendestől eltérő helyzetet. De ha tekintetbe vesszük azt, hogy a halál beállta utáni merevedés bizonyos idő múlva megszűnik, úgy számba kell venni Czegei Vass György és Lászlónak 1659—1703-ig terjedő naplójában foglalt azon adatot, hogy

augusztus 22-én is megmosták a holttestet, azonkívül augusztus 23-án Fogarasban Bethlen Gergely ismét szépen megmosogatta és új, tisztességes koporsót csináltatott neki. Ez az adat mindenesetre arra mutat, hogy többszörös bolygatással van dolgunk, tehát a rendestől eltérő helyzet a merevedés elmulta után is keletkezhetett az újabb megmosogatás alkalmával, a mikor semmi esetre sem ravatalra való kiterítéséről, hanem a koporsóban való elhelyezéséről volt szó, olyan holttestnek, a mely nemcsak a fejen, hanem a test egyéb részein is nyert sebektől szomorú állapotban volt.

Mindezeket tekintetbe véve, alig lehetett kétségünk, hogy Teleki Mihály holttestével állunk szemben. De ha lett volna, akkor is megszűnt volna a további tapasztalatok folyamán, a melyeket a sírboltban elhelyezett másik holttest átkutatása közben nyertünk. E csontváz helyzetét a felfedezés és kitakarítás pillanatában felvett képünk mutatja (15. kép).

E csontváz két keze mellén keresztbe tevődött, a lábszárak helyzete és a medencze szélessége kétségtelenül megállapítja, hogy női temet-

18. sz.

kezéssel van dolgunk. Talán fölösleges említenem, de mégsem hagyom el a dolog fontossága következtében, hogy a kitakarás munkáját itt is a lábszáraknál kezdtük meg, de az apró részletekkel nem kívánok most foglalkozni, mert hisz azok a dolog lényegére nem tartoznak. Fontos maga az eredmény.

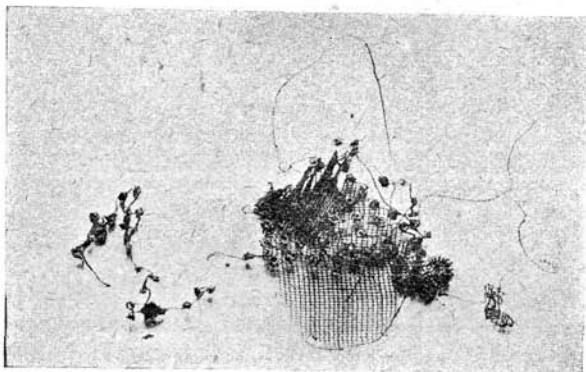
E temetkezésnél a koponya felett, attól mintegy 8—10 czm. magasságban himzett selyemrészleteket lertünk. E részletekből 16. sz. képünkön mutatok be 3 darabot. E darabokon a selyemhimzés mintája kétségtelenül barokk stílizálású levélmustrát mutat, a melynek kormeghatározása már a rajz szerint is könnyű, hiszen már ennek stílusa is kétségtelenül a XVII. század végére, illetve a XVIII. század elejére utal. De ennél pontosabb adatot is tudunk. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tára őrzi Szilvássy Bálintnak himzett tarsolyát, a kit Bethlen Farkas, Mikes Kelemen és Enyedí Pál társaságában küldött Konstantinápolyba követ-ségbe Apafi Mihály fejedelem, hogy ott Béldi Pálnak, Csáki Lászlónak, Damokos Tamásnak, Apor Lázárnak, Kálnoky Bálintnak, Paskó Kristófnak és Belényi Zsigmondnak 1679-ben megkezdett akcióját ellensúlyozza.

Szilvássy Bálintnak a tarsolya olyan selyemhímzéssel van borítva, a mely mustra és kivitel tekintetében a most említett himzéssel egyezik.

E himzésrészleteknek helyzete semmi kétséget sem hagy fenn aziránt, hogy himzett selyem párnának, vagy párnáknak a maradványai, mert a XVII. században, sőt a XVIII-ban is két párnának a fej alá tétele volt szokásos.

A koponya arcai részén kevésbbé észrevehetőleg látszottak egy csipkekendő nyomai, a minthogy ezen a részen csakugyan azt is lehetett várnunk, hiszen XVII—XVIII századbéli ruházattal kellett, hogy dolgunk legyen, ha az első temetkezés, a melyet Teleki Mihályénak tartottunk, valóban az övé volt, még pedig nem u. n. viselő ruháról, hanem vagy ünneplő, vagy díszöltözetről. Ennek az öltözetnek a férjezett nőknél fontos része volt a patyolatból készült homlokelső, melyet gyönggyel díszítettek és

a fődél, a melyet hátul viseltek, és a mely aranyos szélű volt islógos és gyöngyös díszítéssel. Várhattunk főkötőt is, de várhattuk azt is, hogy sem homlokelsővel, sem fedéllel, sem főkötővel nem találkozzunk, hanem egyszerűen azzal a fejre való keszkenővel, vagy másként patyolattal, a melynek végeit az áll

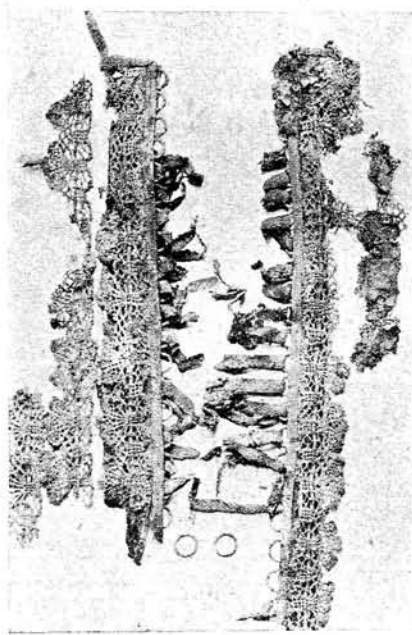

19. sz.

alatt keresztbe téve a vállakon hátracsapták. Ennek a széle is díszítve szokott lenni lánczos, vagy csipkés díszítéssel, de díszítették néha az egész területét is.

Mikor a koponyát felemeltük, azonnal tisztába jöttünk azzal, hogy itt csakúgyan ezzel a fejre való kendővel van dolgunk. 17. sz. képünk mutatja a koponyának a hátsó részét és ezen a részen egészen világosan látszik egy háló-szövetkendő maradványa, a melyen aranyszállal húzott XVII. századbéli mintájú leveles díszítések vannak. Hogy ez a részlet csakugyan olyan fejkendőből maradt meg, a minőről beszéltünk, azt mutatja először az a körülmény, hogy a háló-szövetnek folytatását megkaptuk a nyakcsigolya alatt is, sőt ezen a részen, továbbá elől az áll alatt, kerültek elő olyan vékony csipkerészletek, a melyeknek példáját 18. sz. rajzunk mutatja és a melyek, helyzetöket tekintve, kétségen kívül a fejre való keszkenő szélének csipkés díszítéséből valók.

A mell tájáról sikerült megmenteni azokat a részleteket, a melyeket 19. sz. rajzunk mutat. Ez a szövetrészlet fátyolszövet, a mely apró fémgöngyös mintával volt díszítve. Ez a részlet semmiesetre sem származhatott az alsó ingből, a mely vékony vászonból szokott készülni, de göngyös díszítése sohase volt. Ez csakis a felső ingből való részlet lehet, a melyet régi nevén felímegnek hívtak, mert ez a ruhadarab készült fátyolból is, sőt néha arany- és ezüstsálakból is és ezt a XVI. század első felében a kivágott derekú ruhákon tényleg már díszítették is.

20. sz.

Úgy lehet, hogy ez lehetett a kivágott derekakhoz használt kebeles üng.

Következő leletünk az egész mellen végigfutó *ruhaderékrészlet* volt, melynek képét 20. sz. képünk mutatja. Ennek szövete kamuka volt, tehát mindenesetre ünneplő ruhával van dolgunk. Az elejét háromsoros aranycsipke díszítette és elől selyemszalaggal volt összefűzve azoknak a jellemző kapsoknak a segítségével, a melyeknek formáját szintén a 20. számú képünk mutatja és a melyek közül a nősténykapsok a jobb-, a himkapsok pedig a balsonon foglaltak helyet.

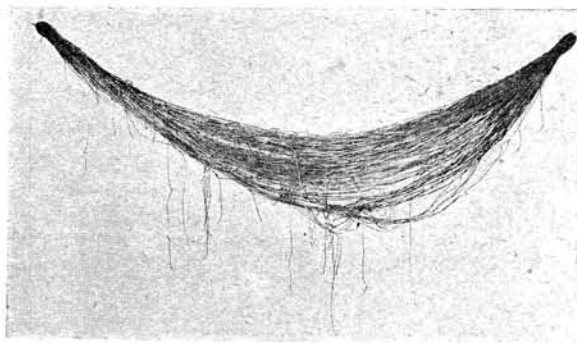
Ennek a deréknek további díszítéséről nem szólhatunk, valamint nem kaptunk adatokat arra sem, hogy az ümögnek vagy ingvállnak szűk, vagy bő ujjai voltak-e?

Éppen olyan kevésbé szólhatunk arról, hogy milyen szabása volt a szoknyának, mert annak szövete teljesen tönkrement, ellenben egészen jól hozzávethetünk ennek formája tekintetében azoknak a megfigyeléseknek az alapján, a melyeket az alsó testrészekben fölfedezett aranycsipkék tekintetében tettünk.

Mielőtt azonban e csipkékről szólanánk, szükséges, hogy elmondjuk, hogy a derék tájon zsinórvet találtunk; még pedig aranyfonálból, laposra verve, gombkötő műben. Ezt az övet 21. sz. rajzunk mutatja. Ilyen övet csak a magyaros vállhoz viseltek és így az erdélyi XVII. századbéli viséletnek volt az igen jellemző darabja.

A mi már most a csipkéken tett megfigyeléseket illeti, kétféle aranycsipkét találunk. Az egyiknek részleteiből 22. és 23. sz. képünk mutat jel-

lemző példákat. Ezt a csipkét már az övtől elkezdve, sőt még az alatt is találtam, még pedig úgy, hogy mindenütt a két oldalon haladt. Keresztbe csak közvetlenül a lábszárak alján ment úgy, hogy olyan csonkított háromszögalakú területet zárt be, a melynek a csúcsa még nagyon messze van. Ezt a megfigyelésemet csakis azzal magyarázhattam meg, hogy *köténynek* a szegélyére letem. Ezt a föltevésemet megerősítette még az a körülmény, hogy az ezen csipkétől bezárt területen két helyütt aranyhimzésrészleteket találtam, a melyekből 24. sz. rajzunkon mutatok be annyit, a mennyit megmenteni sikerült. Azoknak a nagy kötényeknek a divatja, a melyekhez bemutatott csipkék, mint segélydíszítés járulnak és a melyeknek egész területét, hogyha azok fátolszövetből készültek, aranyhimzés borította, a XVII. század vége és a XVIII. század elején volt és így semmi kétség nem lehet, hogy a most bemutatott részletek egy ilyen kötényből származnak. — A most jelzett himzések és csipkék alatt azonban a lábtőtől számítva mintegy kétharmad magasságban nagy tömeget találtam azoknak az aranycsipkéknek, a melyekből 25., 26., 27., 28. és 29. sz. képeinken mutatok be jellemző részleteket, megjegyezvén, hogy a 29. sz. képen bemutatott részeket közvetlenül a lábtő felett és pedig az alsó csipkézettel lefelé fordítva, mindig vízszintesen haladó vonalban találtam. A ki ismeri Thököly Évának, gróf Eszterházy Pálnének menyasszonyi ruháját,⁹ a mely 1672-ből származik s a melyet a herczeg Eszterházy-család fraknoi kincstárában őriznek, annak nem lehet kétsége, hogy ezek a csipkék egy olyan szoknyának díszítései, a minő a most említett Thököly Éva-féle szoknya.

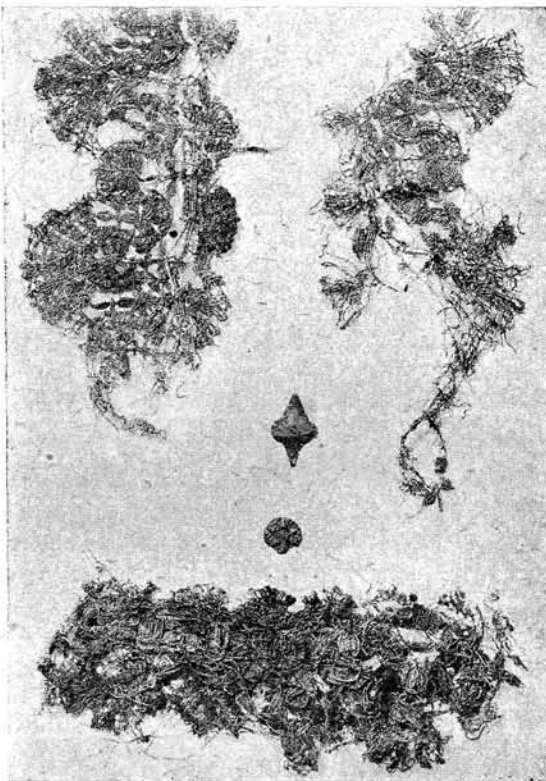
21. sz.

E sír szolgáltatott még két aranyfüggőt, a mely farkába harapó kigyót mutat és a mely fekete opakzománczsal van díszítve. Ezeket a függőket a koponya csecsnyúlványai alatt fedeztem fel jobbról és balról. A ki ismeri az erdélyi érmeket, az tudja, hogy milyen kedvelt motívum azokon a XVI. és XVII. században a farkába harapó kigyó és azt is tudja, hogy az erdélyi érmek vésői nem tulajdonképpeni éremvésők, hanem ötvösök voltak. Nem csodálkozik tehát e függőpár alakján, a

⁹ Nagy Géza, Magyar viseletek története, 64. tábla. 3. sz.

melyet a rajta levő opak fekete zománcz használata mindenesetre a XVII. század végére, sőt még inkább a XVIII-nak elejére utal.

Ha mindazokat, a miket elmondottam, figyelmesen tekintetbe vesszük, akkor nem nehéz pontosan meghatározni a kort és a társadalmi osztályt, a melyből az elhunyt, a kinek temetkezésével dolgom volt, származott. Kor tekintetében mindenesetre fontos, hogy az összes himzésrészlet, a mi e sírban előfordul, a lehető legnagyobb pontossággal

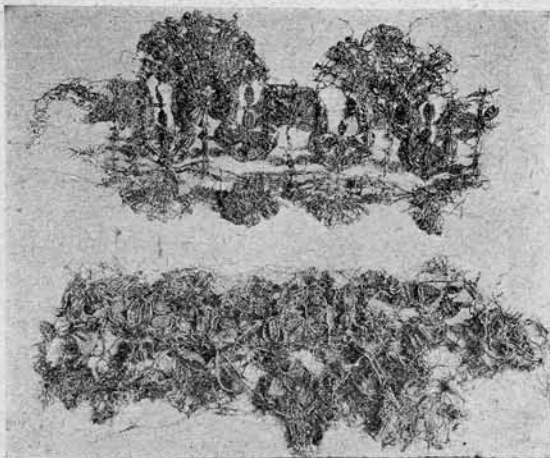
22. sz.

volt datálható a XVII. sz. végére. A mi az arany-csipkéket illeti, kormeghatározás tekintetében ott sincs semmi nehézség, mert hiszen az összes csipkeanyag arany- és ezüst fonalakkból készült csipke, a mely az anyag természetéből folyólag vert csipke. Az arany- és ezüstfonalak merev természete hozza magával azt a sűrű mustrás feldolgozást, a mely a bemutatott összes csipkemintákon, mint jelleg, megállapítható és a mely világosan szól arról is, hogy olyan korról állunk szemben, a melyben a csipkekészítés megszűnt nagy általánosságban háziiparként szerepelni és átment az ipar kezébe, különösen pedig az arany és ezüst csipkekészítést tekintve, a paszomántosok és gombkészítők kezébe jutott. Ez a kor is a XVII. század második felét és a XVIII. század elejét jelzi, emellett azonban a csipkének határozottan barokk rajza ugyanezen korról szól a legnagyobb határozottsággal.

Ezen momentumok mellett, ha már most meg akarjuk eleveníteni a képet, hivatkozunk Rákóczi Lászlónénak 1663-ból származó képére, a mely az elhunyt úrasszonyt ravatalán ábrázolja (l. a 30. sz. képet).

Gróf Bánffy Erzsébet volt Rákóczi László uramnak a felesége,

erdélyi leány. A képen mindenekelőtt a himzett párnák vonják magukra figyelmünket. E himzés mintái élénken emlékeztetnek azokra a részletekre, a melyek a gernyeszegi sírbolt most tárgyalt női temetkezésének himzés- és csipkemintáiból ismerünk. Az úrasszonyt itt is fejrevaló keszkenőben látjuk kiterítve, bő ujjú ingvállban, füzös derékban, aranycsipkével díszített szoknyában, ugyanilyen csipkével díszített és himzett kötényben. Hogy a szoknyán látható minták himzések-e vagy a selyem szövetbe szőtt minták, azt nem dönthetjük el, de mindenesetre az utóbbi föltevés látszik valószínűnek. A ravatalán kiterített Rákóczi Lászlóné képén hiven áll előttünk az a díszes ruházat, a melyben a gernyeszegi sírbolt úrnőjét is eltemették és ha tudjuk, hogy Teleki Mihály özvegye a XVIII. sz. elején ugyanabba a kriptába temetődött, a melyet ő maga készíttetett elhunyt férje számára, úgy — miután megállapítottuk, hogy abban a gernyeszegi kriptában, a melyben olyan férfi temetkezését találtuk, a melyre a Teleki Mihály eltemettetésére vonatkozó

23. sz.

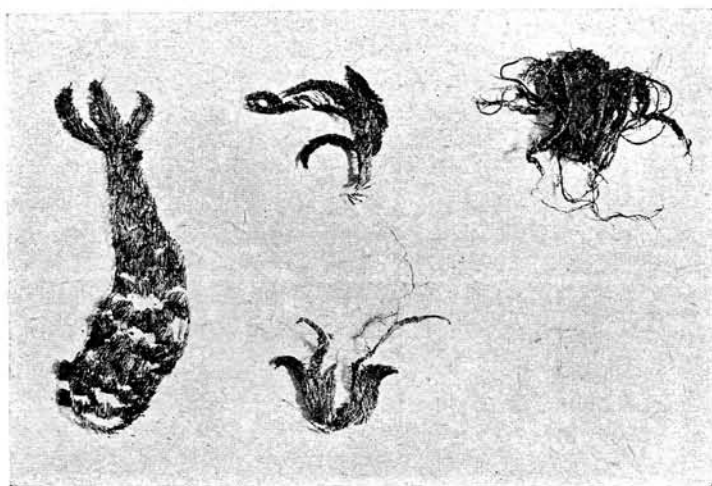
mellékes adatok mind ráillenek — bizonyosan nyugodtan mondhatjuk, hogy az a női temetkezés, a melyről ilyen pontossággal volt megállapítható, hogy egy XVII. század végén vagy a XVIII. század elején elhunyt magas állású úrnő temetkezése, mindenesetre Vér Juditnak földi maradványa. Erre a sírboltra tehát ez alapon is elmondhattuk, hogy az Teleki Mihálynak és feleségének, Vér Juditnak sírja.

De hogy minden kétséget kizárjunk, fölkerestük a templomnak még többi hátralévő részeit is a végből, hogy lássuk: ha vajjon nem találunk-e még egy olyan sírboltra, a melyben egy előkelő férfi és nő temetkezése van abból az időből, a mikor előbb Teleki Mihály s később a felesége eltemették. Erről a munkáról, mielőtt beszámolnánk, már előzetesen is elmondhatjuk, hogy negatívus eredménnyel járt, mert a templom többi részében sem került elő ilyen sírbolt egyetlen egy sem. Ellenben előkerült egy olyan sír is, a melyről a legnagyobb valószínűséggel megállapítható, hogy az gróf Teleki Judit, Pongrácz Jánosné sírja, a ki gróf Teleki Mihálynak volt egyik leánya.

E folytatólagos ásatás alatt előkerült a *XXV-ik szelvényben*. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 930 czm-re, az északi faltól délre 80 czm. távolságban, 180 czm. mélyen egy sípcsont.

XXVI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 880 czm-re az északi faltól délre 260 czm. távolságban, 165 czm. mélyen egy czombkoncz.

XXVII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 880 czm-re, az északi faltól délre 150 czm. távolságban, 172 czm. mélyen egy sípcsont.

24. sz.

XXVIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 850 czm-re, az északi faltól délre 70 czm. távolságban, 170 czm. mélyen egy felkarcsont.

XXIX-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 857 czm-re, az északi faltól délre 79 czm. távolságban 175 czm. mélyen egy koponya.

XXX-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív nyugati vonalától nyugatra 800 czm-re, az északi faltól délre 120 czm. távolságban, 121 czm. mélyen koponyacsont töredék.

XXXI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 900 czm-re, 175 távolságban, 105 czm. mélyen egy sípcsont.

XXXII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének

nyugati vonalától nyugatra 805 czm-re, az északi faltól délre 256 czm. távolságban, 103 czm. mélyen egy felkarcsont.

XXXIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugativonalától nyugatra 850 czm-re, az északi faltól délre 120 czm. távolságban, 125 czm. mélyen egy medencze töredék.

XXXIV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 710 czm-re, az északi faltól délre 270 czm. távolságban, 115 czm. mélyen egy sípcsont.

XXXV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 950 czm-re, az északi faltól délre 195 czm. távolságban, 135 czm. mélyen egy szárkapocs.

XXXVI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 730 czm-re, az északi faltól délre 360 czm. távolságban, 143 czm. mélyen egy koponya.

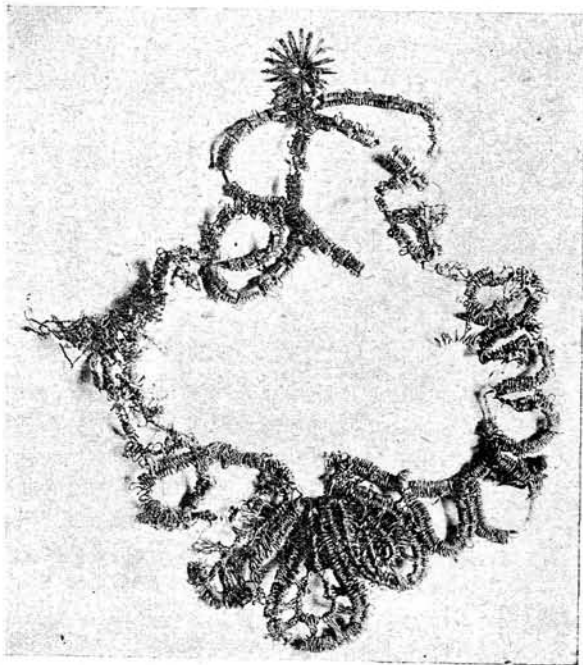
XXXVII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 960 czm-re,

az északi faltól délre 200 czm. távolságban, 147 czm. mélyen egy szárkapocs.

XXXVIII. szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 810 czm-re, az északi faltól délre 150 czm. távolságban, 147 czm. mélyen egy sípcsont, egy csipő-tarék, 2 drb ágyék csigolya.

XXXIX-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 710 czm-re, az északi faltól délre 130 czm. távolságban, 163 czm. mélyen 4 sípcsont, 5 darab szárkapocs és 2 koponya egy halomban.

XL-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 660 czm-re, az északi faltól délre 330 czm.

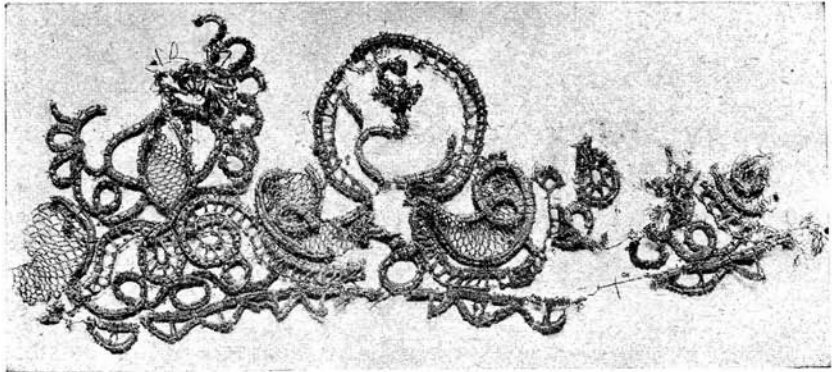
25. sz.

távolságban, 163 czm. mélyen bolygatatlan csontváz koponya nélkül, a mell táján Hunyadi Mátyás ezüst dénára.¹⁰

XXI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 790 czm-re, az északi faltól délre 516 czm. távolságban, 168 czm. mélyen bolygatatlan csontváz koporsóban, a koporsón túl egy máshonnan származó koponya.

XXII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 440 czm-re, az északi faltól délre 490 czm. távolságban, 173 czm. mélyen két lábszár csontjai bolygatatlan helyzetben.

XXIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 440 czm-re, az északi faltól délre 430 czm. távolságban, 175 czm. mélyen egy teljes csontváz.

26. sz.

XXIV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 740 czm-re, az északi faltól délre 400 czm. távolságban, 180 cm. mélyen egy medencze-csont.

XXV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 740 czm-re, az északi faltól délre 400 czm. távolságban, 220 czm. mélyen egy koponya, egy medencze és 4 felkarcsont töredék.

XXVI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 945 czm-re, az északi faltól délre 200 czm. távolságban, 173 czm. mélyen egy koponya és egy felkarcsont töredék.

XXVII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 905 czm-re, az északi faltól délre 450 czm. távolságban, 163 czm. mélyen egy szárkapocs.

¹⁰ C. N. H. 222.

XLVIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 460 czm-re, ez északi faltól délre 490 czm. távolságban, 100 czm. mélyen faszén-, üveg- és cseréptöredék.

XLIX-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 650 czm-re, az északi faltól délre 400 czm. távolságban, 120 czm. mélyen bolygatatlan temetkezés, feje nyugaton.

L-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 670 czm-re, az északi faltól délre 475 czm. távolságban, 125 czm. mélyen egy szárkapocs

LI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 955 cm-re, az északi faltól délre 370 czm. távolságban, 155 czm. mélyen szórványos combkoncok, sípcsontok és szárkapcsok.

LII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 630 czm-re, az északi faltól délre 625 czm. távolságban, 200 czm. mélyen szórványos czombkonczok és egy keresztcsont.

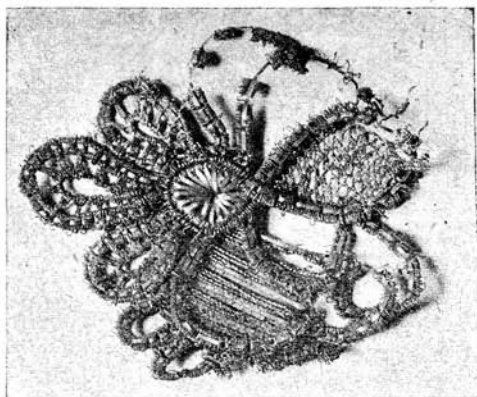
LIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 715 czm-re, az északi faltól 490 czm. távolságban, 275 czm. mélyen egy koponya.

LIV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 715 czm-re, az északi faltól délre 590 czm. távolságban, 275 czm. mélyen egy koponya- és egy medence csont.

LV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 720 czm-re, az északi faltól délre 258 czm. távolságban, 293 czm. mélyen 93 czm. széles, 210 czm. hosszú sírban női csontváz, feje nyugaton, hossza 175 czm., a koponya mellett két arany függő, kezén két arany jegygyűrű.

LVI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 820 czm-re, az északi faltól délre 570 czm. távolságban, 141 czm. mélyen egy szárkapocs.

LVII—LVIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 540 czm-re, az északi faltól délre 535 czm. távolságban, 290 czm. mélyen 240 czm. hosszú, 180 czm. széles sírgödör, a melyben északi részen egy bolygatatlan csontváz, kezeiben olvasóval; a déli felében egy másik csontváz, akoponyán gyöngyös pártával.

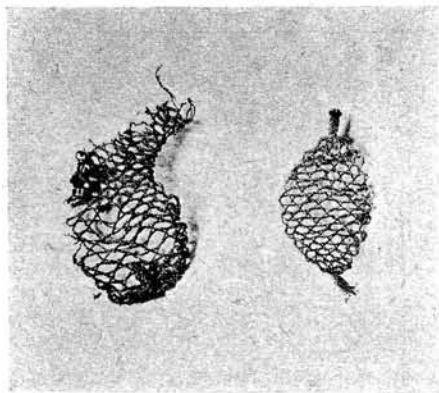
27. sz.

LIX-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 560 czm-re az északi faltól déli 450 czm. távolságban, 305 czm. mélyen szórványos 2 koponya és 1 felkarcsont.

LX-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 560 czm-re, az északi faltól délre 450 czm. távolságban, 305 czm. mélyen bolygatatlan temetkezés melléklet nélkül, feje nyugaton, a sír szélessége 50 czm., hossza 175 czm.

LXI-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 1130 czm-re, az északi faltól délre 205 czm. távolságban, 135 czm. mélyen egy koponya.

LXII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 1140 czm-re, az északi faltól délre 60 czm. távolságban, 132 czm. mélyen gyermeksírről melléklet nélkül, feje északon.

28. sz.

LXIII-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 990 czm-re, az északi faltól 200 czm. távolságban 160 czm. mélyen egy koponya.

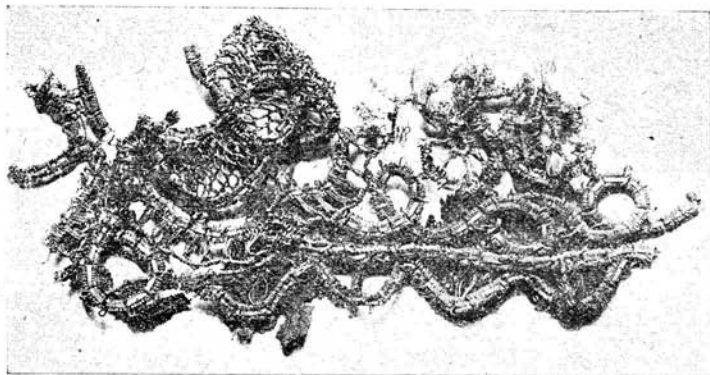
LXIV-ik szelvényben. A templom hajójában a diadalív pillérjének nyugati vonalától nyugatra 830 czm-re, az északi faltól délre 120 czm. távolságban, 315 czm. mélyen

78 czm. széles, 220 czm. hosszú sírban egy női temetkezés, feje nyugaton, ujján egy arany jegygyűrű, lábánál 4 koponya és egyéb csont-töredék.

A folytatólagos ásatás ezen munkálatai alatt előkerült sírok közül az LV. szelvényben feltakart sír feküdt legközelebb ahhoz a kriptához, amelyben Teleki Mihálynak és feleségének földi maradványait felfedeztük és miután ebben a sírban ugyanolyan aranyfüggő párt leltünk, mint a minőt Vér Judit sírjában (l. 6. sz. kép, 3. sor), egyrészt erre, másrészt e sírnak az előbbi kriptához való közelségére támaszkodva hisszük, hogy ez volt Teleki Judit temetkezése, a kiről a gróf széki Teleki familia fentebb említett kéziratosa krónikája melyet Szász Péter 1839-ben írt, 4. lapján mondja, hogy Gernyeszegen temettetett el. E női csontváz balkezének gyűrűs ujján találtuk azt a két arany-jegygyűrűt, a melyet 6. sz. képünk legalsó sorra mutat.

Ki kell még emelnem a LXIV. szelvényben talált női temetkezést, a melynek egyik ujján azt a jegygyűrűt találtuk, a melyet 6. sz. képünk

mutat a 3-ik és 4-ik sor között a közepén. E női csontváz fején azt a gyöngyös diszítésű szalagot találtuk, a melynek megmentett részleteit 31. sz. képünk mutatja. Továbbá ugyanolyan derékfűzőt találtunk rajta, mint a minőt Vér Juditon. E fűzőnek csak egyik oldalát menthettük meg, de ez elég jellemző (l. 32. sz. kép). Végül a dereka táján növényi rostokból készült övnek maradványaiból mentettünk meg valamennyit (l. 33. sz. kép). Ez a temetkezés a mellékletek szerint kétségtelenül a XVII. sz. végéről, vagy a XVIII. sz. elejéről való szintén és így valamelyes vonatkozása kell, hogy legyen a gróf Teleki-családdal. Kiletének megállapítására mindenesetre fontos, hogy katolikus volt, mert kezében rózsafűzérnek a lánczát találtuk, sőt a láncz egyik tagján a fűzér egy gyöngye is meg volt. Mindössze harminczkét lánczrészletet találtunk. Az egyetlen gyöngy, a mely megmaradt kicsiny, fehér színű volt

29. sz.

és az angyali üdvözlét jelenti. Magából az olvasóból tehát meg van három tized üdvözlét és pedig két tized után meg van egy-egy Miatyánk is. A harmadik tized után a Miatyánk hiányzik. Megkerült a rózsafűzéren lévő kegy érem is. Ennek előlapján

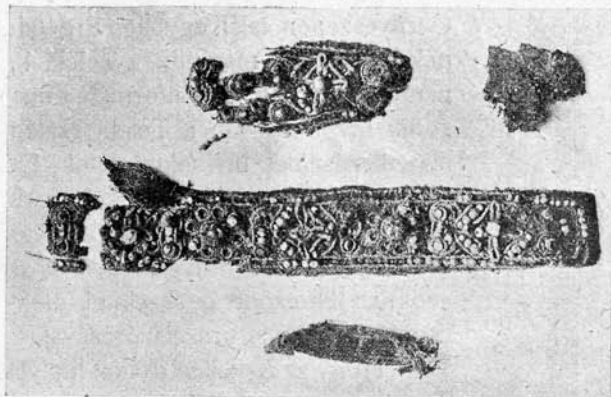
.S. JACO. —. De . GALI.

felírat, vonalkörben és ebben a szent képe jobbra. Hátlapján Mária, balján a kiseddel, jobbát kiterjeszti az alatta jobbról térdelő Loyolai Szt. Ignác felé. E körül:

.S. (ancta) M. (aria) De —. PILARS (vagy PILAR).

Fontos még az is, hogy az LV. szelvényben fölfedezett csontvázon Hunyadi Mátyás ezüst dénárja került elő. A mi kétségtelenné teszi, hogy a Hunyadi-kori temetkezések nivója a 163 czm. mélység.

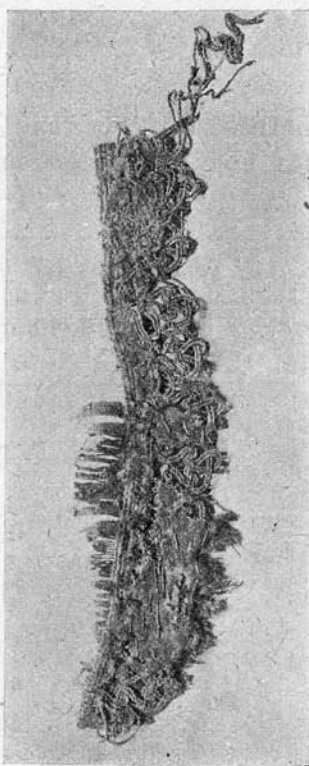
31. sz.

lag azt a sírboltot kell Teleki Mihály és a felesége Vér Judit temetkezésének tekintenünk, a melyről fentebb szólottunk és a mely a templom jelenlegi déli bejárójával szemközt a templom hajójának északi fala mellett fekszik.

Azok az adatok, a melyeket minden egyes szelvény leleteiről közöltünk, azt mutatják, hogy a templomban voltaképen két temetkezési nivót lehet megállapítani: az egyik nivó 275 czm. mélységig halad és ebben a nivóban mintegy 2 m. mélységig történtek az első kor temetkezései. Hogy ezen első kor temetkezései a Hunyadiak korából származnak, azt kétségtelenné teszi az a Hunyadi Mátyás-féle érme, mely e nivóban előfordult. De ennek megfelel a templom apsisának kétségtelenül késő csúcsíves izlésű jellege.

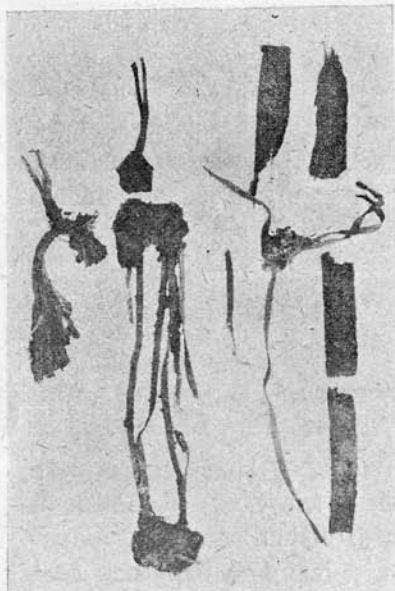
A Hunyadiak korának ezek a temetkezései más családnak nem tulajdoníthatók, mint annak a Somkerekely Erdélyi családnak, a melynek címerét a déli bejáró fölött felfedeztük és a mely a templomot vagy építette, vagy azt legalább is csúcsíves apsisával ellátta.

A második nivó 298 czm-nél kezdődik és 340 czm-ig halad. Ebben a nivóban mást, mint olyan sírokat, a melyek a XVII. és XVIII. századbéli mellékleteket tartalmaztak, nem találtunk. Már pedig ebben a két században

32. sz.

Az ásatásoknak ez a része bebizonyította tehát, hogy másik olyan sírbolt, a melyre mindazok a jellegek ráillenek, a melyeket Teleki Mihály sírboltjára vonatkozólag mint útbaigazítókat megállapítottunk, nem volt a templomban és így minden kétséget kizáró-

33. sz.

Gernyeszegen, talán egyetlen Erdélyinek kivételével, más mint a Telekiek, nem temetkeztek.¹¹ Ilyenformán a második nivót teljesen a Teleki család temetkezéseinek kell tekintenünk. Ez utóbbi temetkezésekhez szükséges sírok elkészítése járt mindig az első nivó sírjainak megbolygatásával és az azokban lelt czontvátrészeknek megcsonkításával vagy szétszórásával.

Hogy az egyetlen nyom, melyet árpádkori temetkezésre nézve találtunk, olyan harmadik nivót jelent-e, a mely a templomnak árpádkori létezését vagy esetleg egy, az Árpádok korában ugyanazon a helyen állott, de teljesen elpusztult templom létezését igazolja-e: azt, a mint fönnebb is mondtam, csak olyan kutatások mondhatnák meg, a melyek tovább mennének, mint azok, a melyeknek foganatosítása ebben az esetben feladatomban volt. Mindenesetre azonban kérdés, hogy ilyen messzebbmenő kutatások is világosságot nyújtanának-e?

Dr. Pósta Béla.

¹¹ Erdélyi István 1635-ben a jenői táborra nem kelvén fel, 1643-ban özvegye, Mindszenti Krisztina evokálódott. Ez, a kinek második férje Csáki István volt, 1670-ben hal meg s 1674-ben már Teleki Mihály kapja Gernyeszeget adomány útján.

III.

ADATTÁR.

1.

Kivonat Teleki Mihálynak 1683 június 25. napján kelt végrendeletéből.

„Amint hogy halálomat is Isten hol rendelte, úgy temetésem is hol léssen, azt nem tudhatom, abból is valamit Isten felőlem elrendelt, legyen az ő szent akarata; ha Isten ő Felségének úgy tetszik, vadak, madarak gyomrai legyenek koporsóm, úgy is sok régi vitéz emberek formájok szerint léssen temetésem. Ha pedig úgy tetszik ő Felségének, szerelmesim temessenek el, lelkek idvességére kérem, s hozzám való igaz szeretetekre, sőt a Jesus Christus kénszenvedésére kénszeritem, az *én temetésemre semmi pompát ne üzzenek, koporsómát kívül veres vagy fekete bakacsinnál egyébbel bé ne vonják, egy néhány vas szeggel megszegezván, hogy a szél el ne fujja. Testemre se adgyanak semmit egyebet, hanem a miket magam össze csináltattam, s magammal is szoktam hordozni: ha pedig ez valami formán elveszne, vagy tőlem távul esnék: egy inget, lábravalót adatván reám, egy tiszta lepedőbe betakarván, tegyenek a koporsóba. Czimereket, chártákat egyet is ne csináltassanak, se koporsómra, se lovakra, se egyébire semmire: vagyon nekem fekete bársonyom, mind bakacsinyom, lovakra való, azokkal szintén béérik; zászlót is ne írassanak; egy szóval az én temetésemre semmit ne költsenek: átkozott legyen, aki különben cselekszik“.*

(Eredetije a gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában, 8953. sz. a. diplomatikai osztály. Ennek, szintén eredeti, másik példánya 9152. sz. a. Egy későbbi káptalani hitelesített másolat 9151. sz. a. Vér Judit végrendeletének másolatával. Megjegyzendő, hogy Teleki Mihály 1683. évi végrendeletére ugyanazon évben fejedelmi consensust is nyert.

Vér Judit végrendelete 1701-ben, Kis-Asszony hava 8-ik napján kelt, Gernyeszegen, melyben hivatkozik férjének 1683. Szent-Iván hava 25-ik napján kelt végrendeletére. Mind a fejedelmi beleegyezés, mind Vér Judit hivatkozása s a káptalani másolat igazolják, hogy Teleki Mihálynak ez volt az utolsó végrendelete. Teleki Mihálynak 1681-ből a 9150. sz. a. még egy végrendelete őriztetik, melynek a temetésére vonatkozó rendelkezése teljesen ugyanazon szövegű, mint az 1683. évi.

Teleki Mihályné, Vér Judit asszony végrendelete teljes egészében fentartja férjének rendelkezését. A saját temetésére vonatkozólag semmi említés sincsen. Későbbi vagy korábbi végrendeletét nem ismerjük. Ez az 1701. évi:9006. dipl. sz. a. van.)

2.

Gernyeszeg, 1690 augusztus 12.

Teleki Mihálynak hadba indulásakor a gernyeszegi jószágához tartozó gazdasági tisztektől vett kezeslevele.

Én, ez ide alább subscribálandó személy, esküszöm az élő Istenre, ki Atya, Fiu, Szentlélek, teljes Szentháromság egy bizony örök Isten, a bol-

dogságos Szűzre s Istennek minden szenteire: Mivel hogy az én uram, tekintetes *Teleki Mihály* uram ő kegyelme gernyeszegi házától távozik és az üdő ugy hozván, római császár, kegyelmes urunk ő felsége szolgálatjára táborra is megyen, minthogy engemet is több szolgálai között itt gernyeszegi házánál hagyott, annak okáért mindenekben ő kegyelmének, ő kegyelme szerelmes házastársának, tekintetes nemzeti *Vér Judit* asszonynak ő kegyelmének, szerelmes gyermekinek igaz, hűséges, tökéletes szolgálók lések, jóakarójoknak jóakarójok, ellenségeknek ellenségek. És mint-hogy ő kegyelme római császár ő felsége igaz hive, az ő felsége szolgálatjában foglalatoskodik, ő felségének is minden ellenségének ellensége leszek; se törökkel, se tatárral, se *Tököly*vel, semmiféle nemzetből álló ő felsége és kegyelmes fejedelmünknek uram ő kegyelme s szerelmesi ellenségivel edgyet nem értek, nem tractálok, sem czimborálok, annál inkább semminemű árultatásnak nemében nem elegyitem magamat és az én hitem s kötelességem mellől el nem állok; valakik és valami árultatásra vagy hűség-telenségre csak hajlandóknak lenni eszemben vennék is, annál inkább valamit practikálni, ő kegyelmének vagy belső emberének megjelentem, sem ígérettel, sem adománnyal, sem ijesztéssel, félelemmel, sem reménységgel nem gondolván, ő kegyelmek szolgálatjok mellől el nem állok; az ő kegyelmek gernyeszegi alkalmatosságait s házait fejem fennállásáig oltalmazom; ha ellenkezőt cselekedném, halállal büntettessem, kedvezés nélkül. Az kit ő kegyelme előmben rendel, megbecsülöm, szavát fogadom. Isten engemet ugy segélyen és ugy adja lelkem üdvességét. Ezen reversálisom penig mindaddig tartson, míg ő kegyelmek fel nem szabadítanak.

Gernyeszeg, 12. Augusti, 1690.

Stephanus *Kovács*, provisor, m. p. (P. H.)

Császár Ferencz, m. p. (P. H.)

Beréthej Mihály, m. p. számtartó. (P. H.)

János deák, kulcsár, m. p. (P. H.)

Coram nobis:

Stephano *Rácz*, m. p. (P. H.)

Botos Mihály, m. p. (P. H.)

Andrea *Hegyesi*, supremo judicialium comitatus Thordensis, m. p. (P. H.)

Nicolao *Görög*, alterius vicecomes comitatus Thordensis, m. p. (P. H.)

Stephano *Hidy*, m. p. (P. H.)

Casparo *Paunan*, m. p. (P. H.)

Kivül, ugyanazon írással: 1690. Gernyeszegi magyar tiszték reversálisa.

(Rácz István frásával irt eredetije egy iven: a Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában, gróf Teleki Sándor osztálya, 1690. évi okiratok.)

3.

Törösvár (?) 1690 augusztus 21.

Teleki Mihály utolsó levele feleségéhez.

Édes feleségem.

Az ellenség jű, mi is Istent híván, segítségéből ellene megyünk. Az küvári udvarbírónak írj szívem, jűjön be. Az butorokat,¹ szekeres lovakat vigye ki Kúvárbán. Az több lovak ellehet[nek] ott jó vigyázással. Az szentpéteri marhákat elébb másokénál nem kell megindítani, de másokénál utóbb se maradjanak velek. *Kemény, Kendeffi, Bánfi, Alsó* uramék siessenek.

¹ Butor = butyor = podgyász.

Leányimat, fiaimat, unokáimat köszöntöm. Az Istennek kegyelme az, a ki megtart, oltalmában ajánlok lelkeim benneteket. 21 Augusti 1690.
Tied édes szivem míg él

Teleki Mihály mpr.

Ez leveleket, szivem, tartsd (?) meg.

Czíme: Az én szerelmes feleségemnek, édes kedves Vér Juditomnak.¹

(Mindvégig sajátkezű eredetije az Erd. Nemz. Múzeum levéltárának gróf Kemény József gyűjteményében.)

4.

Zernest és Tohán közötti csatatér, 1690 augusztus 22.

Madách Péter főkapitány patense az erdélyiekhez.

Én *Madacs* Péter méltóságos fejedelem *Thököllyi* Imreh kegyelmes urunk ő Nagysága edik (így!) főkapitánya, adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik ezen patenslevelemben, hogy már Isten kegyelmességéből tegnapi ellenségünken győzedelmeskedtük (!), *Hajzer* is több officerieivel kéznél vagyon, az *úr Teleki uram is elesett több főrendekkel edgyütt*. Azért minden renden lévőket ezen patens-levelem által intem innen a harczról elszökött, s mind másutt is az hol németet érhetnek, el ne mulassák persequálni s megfogni és ide táborunkba hozni, jó idején magát insinuálni és mivelünk az országnak megmaradására s jóvára edgyetérteni, jeleül; aki ide akar jőni fejr zászlóval jüjjen, nem léssen bántása senkitül, sőt, ha kívántatik: salva guardiak is adatnak és minthogy a hosszas útban a victualék igen elfogtanak (!), minden helyekbül küldgyenek bizonyos számú élést. Külemben cselekedvén, tűzzel-vassal rajtatok megyünk és ha hódolni nem akarnak egészben elpusztíttatnak s elraboltatnak, melynek okai kigyelmetek maga léssen. Ezzel Isten legyen kigyelmetekkel. Iratott Zernyest és Tohány közzét, az meglett harcznak helyén, die 22 Augusti anno 1690.

Idem qui supra

Petrus Madacz.

Kívül: Ezen patens-levelem falúrül-falúra küldgyék minden helyekre.

(Egykorú másolat a gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában, ifj. Bías István levéltárnok gyűjtéséből.)

5.

1690 augusztus 21 — 1691 februárius 22.

Kivonatok Czegei Vass György naplójából.²

A 92. lapon: Augusztus, 1691. „21. Társzekerünket megindítván magunk is az *úr* után indultunk és Radnóton, az háló helyen értük ő nagyságát.

Anno 1690, die 21. Augusti esett nagy változás, jaj, mely nagy kár szegény hazánkon, mert elveszett és elesett szegény megnyomorodott ha-

¹ E nehezen olvasható levelet dr. Gergely Sámuel, a Teleki Mihály levelezésének szerkesztője is szíves volt átnézni és javítani.

² Czegei Vass György és Vass László Naplói 1659—1739. (Közli Nagy Gyula Magyar Tört. Emlékek. Bpest, 1896.)

zánknak és hazánkban lévő majd csak nem elpusztult ecclesiánknak amaz nagy oszlopa, a nagy hírrel, névvel minden nemzetek között tündöklő nagy tekintetű úr, *Széki Teleki Mihály*. Sam. 4: 7. 22. Jaj minekünk, mert nem esett ezelőtt ilyen dolog: elvétetett Izraeltől az dicsőség.¹

Volt ezen harcz Töröcsvárán alól Zernyest és Tohán között, holott feles német és magyarság is esett el, kik között Kun István uram is elesett; német generál és urak közül is felesen; Haiszler generál és Marchis Doria fogságban estek; Magni generál, Norger² és Rejtin többekkel együtt elesetek.

22. (Augusti) felkerestetvén az szegény elesett úr testét, megmosogatván az vértől, eleiben vitték Tökölyi ő nagyságának, és csak egy közösleges koporsóban tévén, megengedetett, hogy testét feleségének és gyermekinek kezekhez vigyék.

23. (Augusti) Fogarasban vivén, tisztességes új koporsót csináltatott az úr *Bethlen Gergely* uram, és az testet az más koporsóból kivéven ismét szépen megmosogatták, és tisztában öltöztetvén, köntesben Görgény felé indították; volt az testtel Komáromi János uram.³

111. *lapon*. „Ez ezerhatszáz kilenczven esztendőnek minden részeit részek szerint előszámálnom, mint eddig való írásimban, nem szükség, mert mi nekünk szegény erdélyieknek felettébb nyomorúságosok és keservesek voltak, mert egész télen az német nemzetnek az nagy portio adásiban és felszedésben nyomorgottunk, az mely is csak kész pénz egy kapura reá ment háromszáz forintokra, és sok egyéb bor, buza, vágómarha s az többi. Tavaszfélt⁴ az mi jó kegyelmes urunk Apafi Mihály meghalván, melynek halálával reánk áradának minden nyomorúságok s veszedelmek, mert Tökölyi uramnak adván az török császár az erdélyi fejedelemséget, mind szünetlen azon mesterkedék, hogy bájöhessen ez hazában; az mint hogy feles hadakkal törökkel, tatárral bé is jöve Töröcsváránál, és 21. Augusti megharczolván, az mieinket soká árúztatások miá meg is veré; az mely harczban el is esék amaz nagy hírű s minden nemzeteknél nagy tekintetben levő úr, *Teleki Mihály*, melynek [112.] elestin ez haza is oly nagyot esék, hogy már még csak az maga megmaradására szolgáló dolgokat is alig tudja kigondolni, annál inkább az nagy méltóságok előtt promoveálni s magának szolgálni. Ezt meghallván az Badensis fejedelem egész ide alávaló császár ő Felsége ármádájával ez hazában bájöve, az mely is nem kisebb prédálást s pusztítást töttek az hol jártak, mind az kruczkok (!), és ekkor kezdődék közöttünk itt Erdélyben az labancz és krucz nevezet; és bájérkeztvén az Badensis, Tökölyi uram felé közelgetett, ki is akkor Keresztényszigeténél gyűlésezett.⁵

123. *lapon*, (1691. febr.) „19. Feleségemet, hugommal együtt az szegény úr, *Teleki Mihály* uram temetésére indítottam, mivel magam németekkel való bajoskodásim miatt nem mehettem.

20, 21. Februarii. Az lovas németekkel volt bajoskodásunk.

22. Februarii. Temették az szegény úr *Széki Teleki Mihály* uram testét Gernyeszegen. 2. Samuelis 3: 34.⁶

¹ Sámuel első könyvében.

² Noirquermes.

³ V. ö. Cserei M. Hist. II. kiad. 203. l.

⁴ Tavasz-félt: *medio vere*. Nyelvt. Szótár. I. 797.

⁵ Szept. 15—29.

⁶ Úgy vesztél el, amint szokott ember elveszni az álnok ember miatt.

6.

Görgény, 1690 augusztus 18—27.

Teleki Mihály holttestének Görgény várába történt szállításáról.

(Kivonatos másolat özvegy Teleki Mihályné Vér Judit görgényi uradalmának gazdasági számadásából.)

„Anno 1690. die 18. Augusti. Érkezett az asszony cselédestül Gernyeszegről Görgény várába.“

„Dominica 14 trinitatis, a die 27 Augusti ad 2. Septembris erogált victualék.“

„Üdvezült úr teste mellett levőknek tyukot, nro 3. Megvert németeknek őszi sajtot erogáltam, nro 8.“

(Eredetije a széki gróf Teleki-nemzetség levéltárában: gr. Teleki Sándor-oszt. 1690-i okiratok.)

7.

1690 szeptember 10.

Komáromi János levele Vér Juditnak.

Visszajött sok félelem és veszedelem között. A reá bizottakat nem feledte, de mindent meg nem írhat, — nem lehet. — Többen ígérték jóakarokat az árvákhoz. Alkalmazkodják a helyzethez, miként ő nála jártakor mondta. A fejedelem (Thököly) elég kegyelmes mindenben.

(Marosvásárhelyi gr. Teleki levéltár, missilis osztály 882.)

8.

Leblek (Lebnek!) mellett. 1690 szeptember 11.

Komáromi János Vér Juditnak.

Megérkezett, visszajött Thökölyhez. Kéri a Bethlen Gábor—II. Rákóczi György-féle békekötési okiratokat. A fejedelem rendeletet adott ki, hogy a Teleki-féle jószágokat ne pusztítsák. Kedveskedjék lovakkal Thökölynek, mert hadakozó lévén, többet nyomnak nála a jó paripák, mint az arany és ezüst. Vigasztalja.

(Gr. Teleki levéltár, miss. oszt. 882. sz. a.)

9.

Roszcúr mellett, Keresztyénsziget között. 1690 szeptember 21.

Komáromi János Vér Juditnak.

Thököly kész volt a kegyelmességre; látszik abból, hogy *Teleki* testét a csatamezőn felkerestette s kiadta, jószágait fel nem prédálták, el nem égették, noha egynehányan szorgoztatva kérték. Mutassa közeledését Thökölyhez. Gondoljon árváira. Thökölyt a három nemzet már fejedelemmé választotta s így azok ellen fordulhat, kik kegyét nem keresik.

(Gr. Teleki levéltár, miss. oszt. 882.)

10.

Keresztényszigetrél. 1690 szeptember 24.

Komáromi János levele Vér Juditnak.¹

Eljövetele után halotta, hogy mocskolják. Állítják róla, hogy Vay Mihálylyal a harczon elfogatták magokat. „Mikor az szegény úr testét oda vittem: ki kémnek, ki követnek mondott és az a mi legkeservesebben esett, még az úr, Bánffy Pál uram is lövöldözésre, fővételre sententiázott“. „Bizony én, hogy az szegény urat s Kegyelmeteket annyit szolgáltam, fejemet szegényért utolsó szükségében is halálra vettem, sőt ha mi Vayi Mihály urammal nem lettünk volna, az testét is szegénynek az égi madarak ették volna meg és ha feltámadhatna, elhiszem, szegény, hogy bizony nékem nem áruló, hamis, kém, követ nevezettel, lövöldözéssel, fővétellel fizetett volna: bár féljenek ő Kegyelmek az Istentől“.

(Gr. Teleki-levéltár, miss. oszt. 882. sz. a.)

11.

Keresztényszigeti tábor. 1690 szeptember 24.

Vay Mihály Vér Juditnak.

Leesett a lóról. Egészsége megromlott. A táborig hintóját küldje el számára. Mentegetőzik az ellene indított vádak ellen.

(Gr. Teleki-levéltár. Miss. oszt. 882. sz. a.)

12.

Szeben, 1690 november 18.

Keresztesi Sámuel levele Vér Juditnak.

Karaffánál járt. Teleki Mihályt igen sajnálja s szolgálatait felajánlotta.

(Gr. Teleki-levéltár. Miss. oszt. 226. sz. a.)

13.

Örményes, 1690 deczember 1.

Bánffy György levele Vér Juditnak.

„Az mi illeti szegény bátyám uramnak temetését, hitesse el magával, valami én rajtam áll benne, ez mostani időnek mivolta engedi, azon igyekezem s másokat is arra inducálok, tisztességesen légyen szegénnek eltakarítottása; meg is érdemli szegény, mivel ő sokakat takarított el tisztességesen.“ (A többi lényegtelen.)

(Gr. Teleki-levéltár. Miss. oszt. 219. sz.)

14.

Fogaras, 1690 deczember 2.

Vajda Péter levele Teleki Mihály özvegyének, Vér Juditnak a Teleki Mihály halálos sebeiről és holttestének elszállításáról.

Alázatos szolgálatomat ajánlom Kegyelmednek édes asszonyom, nénem. Istentől Kegyelmednek üdvességes hosszú életet kívánok.

¹ Más kezével, csak az utóirat az övé.

Édes asszonyom, néném, az Kegyelmed írása szerint elküldöttem *Kercesorára*; el is jött az számtartó. Az vetést, az mennyire való föld volt, bevetették, mivel *Horvátné* asszonyom bevettette egy darab földét, az jobbágyok is egy néhány darab földet, az mint mongya. Meghattam, édes asszonyom, néném, hogy az jószágot szolgáltatassák mód szerint, az mi szükséges az házhoz.

Ugy látom, az felső szállásról ki kell hordani az fegyvereket az alsó boltban. Én ott leszek mindaddig, míg lehorgyák. Tíz öreg puskát az ebédlő palotából adott volt ki az úr az németeknek; azok közül van oda kettő. Édes asszonyom, néném, úgy látom, csak az Isten az árváknak gyámola. El sem hagyja, mivel fogadása tartja ő felségének.

Az üdvezült úrnak ő kegyelmének testén feles sebek voltak. Míg felöltöztették is ott voltam. Az nyakán jobbfelől egy nagy vágás vagy onnét az fején hátul; balfelől az fején egy nagy, az ábrázatján is négy vagy öt helyen elmarczongva. Az hátán is volt egy szúrása, vagy lövés volt, az jobb karján egy és három ujján nagy vágások voltak. Egyéb hejánosságát nem látám az sebeken kívül; azokat is beragasztottam. Az koporsó egészen megöntve,¹ bevonva materiával, hársfából² (így!) csinálva. Az szekérre magam tétettem. Lovakat az szekér eleiben magam hozattam az városról, kin Sárosig vitték; gyalogat is melléje attam. Édes asszonyom, néném, az mint tisztességesen tuttam, úgy igyekeztem elindíttatni szegénynek testit.

Ezeknek utána az Úristennek gongyaviseleése alá ajánlom édes asszonyom, néném.

Fogaras, die 2. X-bris, 1690.

Kegyelmednek engedelmisséggel szolgál szegény atyjafia,

Vajda Péter, m. p.

Kívül: Tekéntetes nemzetes árva Vér Judit asszonynak, nekem édes asszonyom, nénémnek ő kegyelmének adassék.

(Egészen sajátkezű eredetije a Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: miss. oszt. 219. csomag.)

15.

Balázsfalva, 1690 deczember 3.

Naláczy István levele Vér Juditnak.

Vigasztalja, de körülményeinél fogva a temetésre nem mehet. Menteti magát Gyurka fia betegségével. Mihelyt ideje engedi, — ellátogat. (Gr. Teleki-levéltár: Miss. oszt. 219. sz.)

16.

Balázsfalva, 1690 deczember 4.

Pataki István levele Teleki Mihály özvegyének, Vér Juditnak a Teleki Mihály temetésére teendő intézkedésekről.

Tekintetes uriaszony, nekem jó asszonyom.

Isten ő szent felsége Kegyelmedet gyámoltalan árva állapotjában meg-

¹ T. i. beszurkozva.

² Valószínűleg: hársfa.

szánván, tovább való keserüségtől mentse meg és haragja után atyai jó kedvét s vizsgáztatását bü mértékben mutassa Kegyelmedhez!

Kegyelmed szomorú s megsebzett szívvel írt levelét nagy becsülettel vedtem (így!). Szívemnek bizony megindulásával olvastam. Az szegény úr tisztességes eltemetése felől magunk is eleget beszélgettünk mi, annál inkább a Kegyelmed levele s ez iránt való nagy istenes szorgalmatossága arra indít bennünket, de mind az úrral, tekintetes *Nalácz*i urammal s *Nagyári* urammal is edgyütt beszélgetvén, csak arra mentünk, nem disponálhat Kegyelmed elébb arrul, se mi nem tanácskozhatunk, valamíg az szegény úr testamentumát nem látjuk, mert én úgy hiszem, lesz ott ellenkező azzal, amit mi rendelnénk, amint az szegény úr megunta s megutálta volt ezt a világot és amint nagy elméjével általlátta halála után következheto dolgokat. Az is úgy látszik illendőnek, hogy elébb az szegény üdvezült fejedelmet temessük el s onnan menvén, fogjunk az szegény úr eltemetéséhez. Tiszteletes *Nagyári* uram ajánlja Kegyelmednek alázatos szolgálatját és valamiben tud szolgálni az szegény úr utolsó tisztességének megadásában, szomorú, de kész szívvel cselekeszi. Úgy látom, az úr is, *Nalácz*i uram egész teljes indulattal vagyon ez iránt mind Kegyelmedhez s mind az szegény úrhoz. Az időnek penig akadályi nem hogy kisebbednének, de naponként nevedeknek. *Kolosvárrul*, mihent ki lelete jüni, siettünk eljüni, félvén, ott ne rekessen a török, ki feles számmal s nagy szándékkal igyekezett mindeddég béjüni; most is sietnénk *Fogarásban* menni, mert azon rossz hír nevededik. Ide úgy írják, a töröknek nagy tábora van. A *Nyírséget* elrablotta, *Margitát* s egyéb helyeket, *Debreczenben* tízezer ment quartélyra. *Váradon* innét felesen gyült tábora, ki béigyekezik. Az úr, *Betlen* Miklós uram az elmúlt héten az asszonyt s cselédit beszállítá *Szebenben*, előttünk majd protestálván, ha mi kárunk leszen. Bizony, mi is itt nagy szorgalmatosságba vagyunk s holnap talám *Fogarás* felé indulunk. Látom, *Nalácz*i uram mennyit busul az úrfi, *Nalácz*i György uram betegségén, mely miatt kéntelenítettik elmaradni túlünk ő kegyelme, melybül Kegyelmed által láthatja, nincsen annak semmi alkalmatossága, hogy Kegyelmedhez mehessünk. Azt Isten tudgya, mely igen kívánnám én, de egyéb aránt is bizony jobb alkalmatossággal vagyon ott a praepceptor, mint én ebben az udvarban az én nagy nyomoruságomra jutott házamnépével s magam iránt is. Immár Isten *Fogarásban* vivén, ha azt is el nem veszítjük, s ott gyülés lévén, ott kell végezni mind az szegény fejedelem s mind az szegény úr eltemetése felől, ha az idő jobban fel nem zavarodik. Akkor, noha Kegyelmed is feltalálta, kik praedikálnak s órálnak, onnat megírjuk. Chartát mind a három collegiumnak kell írni, mert szegény úr mind a háromnak patronussa volt. A felől *Dési*, *Némethi*, *Komáromi* uraméknak irasson Kegyelmed, hadd legyen készen, de ki ne nyomtassák hír nélkül. *A dolog, hogy mind a charták titulussa s mind az órátiók szebben lehetnének, az szegény úr, amint maga leírta életének dolgait, jó volna azt felkeresni s meglátni*, hiszem ha mi arra oly dolog van benne, kit nem jó kiterjeszteni, azt az ember kihagyhatná. Olyan órationak kellene edgyiknek lenni, aki életének historiáját írná le s erre is szükségesnek látom meglátni a maga dispositioját a testamentumban. Az embereknek változásain ne törődgyék Kegyelmed annyit, azt az szegény úr maga által látta s megmondotta sokszor, s úgy is van sorsa mindenkor a nagy országos dolgokban forgó embereknek. Sok ága, boga

van a mostani dolgoknak, nem sok tudgya azt itelettel felérni, azért némelyek tudatlanságbul s a dolognak nem értésébül, némelyek gonoszságbul tesznek balitéleteket: nemcsak Kegyelmed ez iránt, de mások is vadnak, akik szenyvednek. Az én alázatos állapotom szerint én érzem s tudom, hogy az szegény úr halálának kárát koporsóig fogom szenvedni; csak mégis erősítse Kegyelmed szívét az emberek és e világ dolga iránt, Istenre havván a dolgot, mert az emberek iteletivel senki nem bír. Ha az emberek változásin törődik Kegyelmed, mindennap új sebet vehet s maga lelki csendességét elrontja, szive bosszuság szenvedésének keserűségével eltelik, Istenét sem szolgálhatja, a mely mindennél nagyobb kár lesz. Isten Kegyelmedet békességes türesemnek lelkével áldja meg és ily keserűségében való lelki áldozatát kedvelje.

In *Balásfalva*, die 4. Decembris, anno 1690.

Kegyelmednek igaz kötelességgel s hűséggel szolgál,

Pataki István, m. p.

P. S. *Havasalfölde* felől is nem egész bátorsággal vagyunk. *Tököllyinek* a *Dunán tul* azért nem adtak quartélyt, hanem innen, hogy annál inkább béigyekezhessék, kétfelől már igyekeztvén. Isten oltalmazza az szegény hazát újabb veszedelemtül. Ezeket a hireket az úr, *Nalácsi* uram akaratjából is irtam Kegyelmednek. Isten Kegyelmedet egész úri házával s árváival kegyelmes oltalmazó szárnyai alatt rejtse el. Az üdő azért teli hideggel beállván, ugy reméljük, megfogódnak a gonosz szándékok. Az urfiakat Kegyelmed taníttassa, mert ha magok* s virtusával az szegény úr

Kívül: A néhai méltóságos úr, *Teleki Mihály* özvegyének, tekintetes *Vér* Judith asszonyinak, etc. nekem jó asszonyomnak, patronámnak ő kegyelmének adassék.

(Sajátkezű eredetije egy iven, a széki gróf *Teleki-nemzetség* marosvásárhelyi levéltárában, missilis osztály, 219. sz. csomagban.)

17.

Fogaras, 1690 december 15.

Apor István levele Vér Judithhoz.

Felajánlja szolgálatait. Amiben kell, segíteni fogja, csak parancsoljon vele.

(Gr. *Teleki-levéltár*. Miss. oszt. 226. sz. a.)

18.

Hely és év nélkül. (1690 vége körül.)

Pohárnok János folyamodványa Vér Judithhoz.

Kéri fizetésbeli restantiáját s megemlíti, hogy ő adott *Teleki Mihály*-nak egy kardot is s mikor a táborban volt, vett neki „újságban“ öt dinnyét. Ő szenvedett mellette a táborban.

(Gr. *Teleki-levéltár*. Missilis oszt. 226.)

* A kipontozott helyek az eredetiből kiszakadtak.

19.

(1690 végéről.)

Vér Judit levelének töredékéből.

„Az testamentumát *Mihály* fiam adgya meg az úrnak, *Nalácz*i uramnak, melyet ú kglme szakasszon fel, olvassa el, lássa ú kglme, ha kivel szükség közleni, közölje aval; ha nem szükség: ismét pecsét alatt hozza hozzám *Mihály* fiam. Az lelkem édes uram tisztességes eltakarítására kell kérni az urakat ú kglmeket. Mutassák ségétttő jóakarátjokat. Meg kell mondani az körül itt való nehézségeket, hogy temetésének ideje ahoz képest határozódhassék. Az volna kívánságom, ha az én Istenemtől megnyerhetném, hogy gyermekim édes jó attyok eltakarításán jelen lennének. *Kendefiné* leányom tegnap betegedék meg. Az felkelésének ideje, ha Istennek úgy tetszik, 6 hét. Következik utána *Keményné* leányom betegedése 3 vagy legfeljebb 4 hétre.“

(Gróf Teleki-levéltár, Teleki Sándor-féle osztály, missilisek.)

20.

*Kolozsvár, 1691 januárius 4.**Bánffy György levele Vér Judithhoz.*

Édes Asszonyom, Ángyom!

Kegyelmed levelét becsülettel vöttem. Szegény bátyám uram temetése felől tött dispositioját látom. Mivel szegény átok alatt tötte azon dispositioját, nem tudom, ki jovalhatná kegyelmednek, másképpen cselekedgyék, mint szegény maga rendelte; csakhogy már szegény fegyver miatt halván meg: veres egyetmás kívántatik az lovakra is, nem fekete. Öltötett ló kívántatik egy veres bársonyos, egy veres bakacsinos, szerszámmal három ló; negyedik egy szerszámos paripa. Már az szekeres lovakat, kin az testet viszik, mivel vonassa be kegyelmetek: arra is veres kívántatik. Az én tetszésemből csak veres bakacsiny leszen; egyébaránt mint kegyelmeteknek tetszik. Temetése szegénnek *Germeszezen* is szintén úgy meg lehet, mivel arrul nem látók irását szegénnek; másik: az mostani üdőben távul is vagyon *Szentpéter*. Napjárul penig az temetésnek az országban tekergő curucok miatt nem tudom mit irjak, mert ha idején leveleket bocsát kegyelmetek ki: nem hiszem az curucok ha öszve gyűlhetnek, reánk ne jőjjenek; hanem ha németeket kéretnek *Veteranyitól* kísérni, az penig kegyelmeteknek költségében telnék. *Fogarásban* is az mely urak, főrendek vannak, az gyűlésig (mely is úgy hiszem, nemsokára meg lesz) várakozni kellene. Kegyelmetek az alatt készülnének hozzá az temetéshez; az gyűlésből osztán indulnánk meg, mennénk egyenesen *Görgénben*,¹ temetnők úgy el szegént. Nekem ez teccenék; egyébaránt kegyelmeteknek az mint fog tecceni, úgy legyen. Részemről én bizony azon igyekezem, mentül tisztességesebben lehessen szegénnek eltakarittatása. Az mi illeti az fogarasi dolgot, semmit benne sem nem hallottam, sem bizony nem tudok. Egyébaránt nem gondolom *Bethlen* Gergely uram kegyelmeteknek szánszándékkal igyekeznék vétetni. Egyébaránt Isten oda vivén s kitanulván az dolgokat, azon igyekezem, megorvoslód-

¹ Görgényszentimre.

gyanak. Kegyelmetek nekem bizvást parancsoljanak, az miben tudok, kegyelmeteknek jó szívvel szolgálok és maradok

Kolozsvár 4 Januárii
1691.

kegyelmetek kész szolgája
Bánffi György mp.

Czim: Tekéntetes nemzetes Vér Judith asszonnak, jóakaró asszonyom, angyomnak ő kglmének adassék.

(Eredetije a széki gr. Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában. Missilis osztály 226. sz. a.)

21.

Fogaras, 1691 januárius 4.

Nagyari József Vér Judithhoz.

Mindenre kész, de fél, hogy tehetetlensége miatt a nagy alkalmatosságnak meg nem felelhet és nem akarja, hogy Telekiné megbotránkozzék. Láta a Teleki végrendeletét, mely minden temetési pompát kizár. Hízlekedő dicséreteket nem kell csinálni, „felsőbb ember volt, hogy sem az mi gyenge nyelvünkkel dicsérhessük.“ Vigasztalást kíván.

(Gr. Teleki-levéltár. Miss. oszt. 226. sz. a.)

22.

Kolozsvár, 1691 januárius 4.

Székely László levele Vér Judithhoz.

A temetés jó lett volna Szentpéteren, „de az mostani téli időre való nézve bajos alkalmatosság; de hiszen Gernyeszegen is megáldotta Isten az földet.“ Ha egészsége engedi, oly nagy úr temetésére eljön.

(Gr. Teleki-levéltár. Miss. oszt. 226. sz. a.)

23.

Fogaras, 1691 (tévesen 1690 van!) januárius 5.

Pataki István Vér Judithhoz.

„Ha a temetésnek külső tisztessége leszen csak *Gernyeszegen*, úgy két praedicatio, két oratio kell.“ A praedicatiók és oratiók kinyomatását *most nem ajánlja!* A verses búcsúztatót sem. Nem illik az a boldogútt úr méltóságához.

(Gr. Teleki-levéltár, miss. oszt. 226. sz. a.)

24.

Hely nélkül, 1691 januárius 8.

Inczédy Pál Vér Juditnak.

Ezután is szolgálatában marad.

(Gr. Teleki-levéltár, miss. oszt. 226. sz. a.)

25.

*Görgény, 1691 januárus 11.
Vér Judit levele Benedeki Istvánnak.*

(Kivonat.)

„Isten áldgja meg Kegyelmedet!

Már megírtam vala levelemet, hogy Récsei uram érkezék. Értem, hogy az én szent péteri marháimat hajtották Ujj-Faluban. Immár oda kellene Kegyelmednek menni Bozo Jánossal. Konyhára valót kellene vagy harminczat választani belőle s azt ide kell hajtani.

Kegyelmed vegyen *tizen nyolcz vég fekete szebeni posztót*. Ha lehetne 18 forintnál fejebb nem kellene venni, mindazáltal, ha nem lehet úgy, az mint lehet, úgy kell venni. Talám az bort Kegyelmed igen hitelben hadgja, mert azt mondja Récsei uram, Kegyelmednél nincs pénz. Kegyelmed szedgye fel az bor árát s fizesse meg az posztó árát.”

„Görgény, 11. Januarii. Anno 1691.“

„Árva Vér Judit.“

(Eredetije a gr. Teleki-levéltárban, Teleki Sándor-féle osztály, missilisek.)

26.

Nagyenyed, 1691 januárus 13.

Dési Márton nagyenyedi ref. pap és tanár Vér Juditnak.

Panaszolkodik erőtelenségéről, „de tudván kötelességemet a nagy emlékezetű úrhoz, mind közönségesen társaságunkhoz való gazdag jótéteményeiért, mind személyesen hozzám, méltatlan voltomhoz képest nagy jóakarataért: szomorú alkalmatossággal ugyan, de Istennek szent és bölcs ítéletéből bizonyoságot tenni és utolsó tisztességére megmutatni, amire Isten segél, kész vagyok. Csak az Isten annyira való pihenést édes hazánkban engedgyen és nekem erőt szolgáltatasson. A temetésnek idejéről tudósítson, Asszonyom, kegyelmed bennünket, mert az orator kiváltképpen megkívánja.“

Köszöni a „búzabeli“ jóakaratot.

(Gr. Teleki-levéltár: miss. oszt. 21. sz.)

27.

Nagyenyed, 1691 januárus 13.

Kolozsvári István Vér Juditnak.

„Ami nézi az én részemről az orálást, noha sok erőtlenséggel vagyok, mindazonáltal, ha időm elégséges leszen, készítek egy deák oratiót, amint kegyelmed is írja, és tehetségem szerént igyekezem tisztességet tenni annak idejére. Kegyelmedet, asszonyom, kérem igen bizodalmasan, adgja értésünkre, mielt a temetésnek bizonyos napot teszen kegyelmedek.“

(Gr. Teleki-levéltár: miss. oszt. 21. sz. Kiadva az Erd. Ország. Emlékek XX. kötete 450. lapján.)

28.

Amsterdam, 1691 januárus 16.

M.-Bándi P. Sámuel *condoleáló levele* Vér Judithhoz.

(Gr. Teleki-levéltár: miss. oszt. 226. sz. a.)

29.

Küküllővár, 1691 januárius 20.

Nánási Mihály¹ Vér Juditnak.

A Vér Juditnak januárius 2-ről, Görgényben kelt levelét januárius 20-án vette. „Amaz emlékezetes, siralmas 90-dik esztendő valóban emlékezetessé tevő az mi édes jó urunknak véletlen halála, az kit bizony nem sirathatunk annyit, hogy több siralomra s gyászra méltó nem volna. Én az méltóságos úrnak hétfűn esett szomorú halálát kedden dél tájban hallottam.“ stb. (condoleál; majd alább:) „Azért kegyelmed parancsolatja szerint praedikállok boldogult, édes jó uram felett szomorú szívvel, de örömmel s az gyászt is bizony felveszem, csak legyen s küldje kegyelmed hozzám, jó, és napját nagy, jó emlékezetű méltóságos uram eltételének adja kegyelmed tudomra, ha ezen fennforgó sok koborlók között elmehetek, de itt csak egy szomszéd falúig is megfosztják, ölik, vágják az embert; most ugyan, még az tél vagyon, csendesebb lehetne édes urunk temetése.“

(Gr. Teleki-levéltár: miss. oszt. 19. sz.)

30.

Kivonat Vér Judit 1691 januárius 21-én Gernyeszegen Miskolczi (!) számára írt instructiojából.

„Fejérvárra, Küküllővárra egy vég fekete posztót kell küldeni; mindeniknek egy-egy tábla fekete bárány bűr bérlést.

Tizenhét vég fekete posztót kell venni.
Két gerezna fekete bárány bűr bérlést.
Öt vég fekete bagaziát.“

(Gr. Teleki-levéltár, gazdasági osztály.)

31.

Szeben, 1691 januárius 26.

Kivonat Benedeki Istvánnak Vér Judithhoz szóló leveléből.

„Kegyelmed parancsolatit, asszonyom, alázatosan értvén, im, 18 vég fekete posztót ezen alkalmatossággal küldöttem. Előbb, asszonyom, nem küldhettem, mivel készen annyira való nem volt. Ezeknek is végít húsz forintnál alább meg nem vehettem. Látván, asszonyom, az útnak mód nélkül való alkalmatlan voltát s gondolván későre és nagy bajjal érkeznek oda véle ha ökörszánon küldem: ehhez képest lévén itt egy maroszséki, ernyei Bögözi János nevű ember lószánnal, alkuttam meg véle öt forintban Gernyeszegig, melyet meg is adtam neki.“

Ugyanő Szebenből januárius 29-én válaszol Telekiné másik levelére. Kiderül ebből, hogy Telekiné a posztóért egy Miskóczi nevű emberét Szebenbe küldötte, de a posztót Benedeki István már ennek beérkezése előtt elküldte s az ernyei lószékér nem találkozott Miskóczival. (Valószínűleg más úton vitte.)

A levél többi része más tárgyra tartozik.

(Mindkét levél a gr. Teleki-levéltárban, missilis oszt. 226. sz. alatt.)

¹ A Teleki Mihály alumnusa volt.

32.

*Szeben, 1691 januárus 29.**Kornis Kata Vér Juditnak.*

Vigasztalja. El is jőne, ha oly messze nem volnának egymástól.

(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 39. sz. a.)

33.

*Kolozsvár, 1691 januárus 31.**Balku Pál Vér Juditnak.*

„Veres bagaziát négy végnél többet itt nem találni, de Szebenben elég vagyon, oda kell kegyelmednek küldeni.“

„Úgy értém, asszonyom, a gyűlés a héten elbomlik; örömet értem üdvözült édes uram temetését, hogy az magam menetelit is ahozképest alkalmaztatnám idején.“ (stb; gazdasági dolgok.)

(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 202 -203. sz.)

34.

*Kolozsvár, 1691. februárus 1.**Bessenye Mihály Vér Juditnak.*

Ő nem feledkezett a néhai uráról, Teleki Mihályról. „Az Szentháromság Isten felejtse el engem, ha felejtettem.“ Megmarad szolgálatában stb.

(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 39. sz. a.)

35.

*Gernyeszeg, 1691 februárus 3.**Léczfalvi Bálint alumnus Vér Judithoz.*

Mentegető levél. Ő nem akar az úr temetése elől megszökni. Oda megy, a hová asszonya parancsolja.

(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 39. sz. a.)

36.

*Kolozsvár, 1691 februárus 4.**Balku Pál Vér Juditnak.*

Nem kapott választ, hogy a Teleki Mihály temetése mikor lesz? Várja a Vér Judit parancsolatát, hogy idején lehessen szolgálatára. Tudatja egyéb gazdasági dolgokról is.

(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 202—203.)

37.

*Szeben, 1691 februárus 6.**Vay Mihály Vér Judithoz.*

Mindenki feltátozza száját az úr (Teleki Mihály) ellen, de a generális úgy jár, mintha az úr most is élne.

(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 226. sz. a.)

38.

*Fogaras, 1691 februárius 7.
Vajda Péter Vér Juditnak.*

Virginással beszélt, ki a temetésre lemegy és akkor beszél Vér Judittal.
(Gr. Teleki-levéltár, missilis oszt. 39. sz. a.)

39.

Gernyeszeg, 1691 februárius 13.

Keresztury János és Balku Pál levele Teleki Mihály özvegyének, Vér Juditnak, a Teleki Mihály temetése ügyében.

Mint bizodalmas jó asszonyunknak, ajánljuk Kegyelmednek köteles szolgálatunkat. Isten kegyelmedet jó egészséges hosszú élettel álgya meg, kívánjuk.

Mi, asszonyom, az estve ide érkeztén, kétfelé tekintettünk; azon vagyunk, az mi fogyatkozásokat és szükséges dolgokat látunk, orvosoljuk. Elsőben is az mely boltban az szegény üdvözült ur testét hozzuk, azon veres bótának szélességét és hosszasságát megmértük, kinek mértékét megküldöttük, az koporsó alá való posztónak ezen megczédulázott mértékre kelletik lenni. Az bótót, ha ugy akarja asszonyom, Kegyelmed, hogy egészen felítül fogva aáig bévonjuk, különben nem lehet, ha nem szabónak kell lejőni s az posztót is aláhozni, hogy az szabása lehessen tisztességesen s takarékoson és ha penig az bótót egészen be nem kell vonni, hanem csak addig az mig szőnyeggel be volt vonva, kinek fogásai vadnak, ugy is különben nem lehet, hanem ugyancsak alá kell az posztót hozni, két szabónak jőnni. Az posztó, mely az koporsó alatt lészen, az nagy palotában is szintén jó lészen mind szélességére s mind hosszára, mivel megmértük s egyarányu mértékben vadnak.

A templom előtt való szint, asszonyom, ha ugy tetszik Kegyelmednek, mi megcsináltatjuk, csak ácsok jőjenek, mivel az itt való faragó embereknek dolgok vagyon. Egyébaránt az templomot megjártuk, de az mint intézhettük, az embereknek az elei beférnének, az kórusban ismét az deákok, mindazáltal hogy jobban essék, csak siessenek lejőni az ácsok, hozzá fogatunk. Az ur, *Kemén* János uram ő nagysága is ácsait külgye alá, felesen lévén, végezhezzék el hamarébb. Az színnek penig az templomnak csepegésétül fogva a czinterem ajtajátul az szélessége őt ől; Kegyelmednek már mint tetszik, különben nem bővithetjük, hanem ha az czinterem kerítését kivetjük; az hosszasságát penig az színnek annyira hagyhatjuk, amint akarjuk. Kegyelmed, asszonyom, tudósítson szélessége s hosszassága mennyi legyen.

Az fazakakat, asszonyom, megláttuk. Elegendő leszen erre az szükségre; mind öreg s mind apró vagyon. Ó-szalonna, asszonyom, vagyon harmadfél, uj szalonna kettő, disznó aprólék semmi nincsen. Kegyelmed, asszonyom, az mostani szükséghez képest külgyön mind ő s mind uj szalonát, orját és az mi kívántatik.

Két hordó káposztát vittek, asszonyom, az eczetes házban. Az temetésre jó lészen s megérik, nem kell busolni rajta.

A veres hagymáruul idején kell provideálni, mivel itt nem lészen; ha *Kemén* Jánosné asszonyom ő nagysága küld, legyen annyi, maraggyon is.

Itt, asszonyom, buzából meg nem fogyatkozunk, elegendő legyen. Praemenda és uraimlíst már jól vagyon s most is örlik. Fejérnek való buza is vagyon készen husz köből; még azt ugyan nem örölték, de ahhoz is hozzá fogatunk s öröltetjük.

Borju, asszonyom, négy vagyon, de nem igen jók, addig ugyan javulnak, másutt is kell tudakozni.

Boreczet, asszonyom, nyolcz veder vagyon. Ugyan jó erős almaeczet is vagyon, ugyan jó erős, elegendő. Nem árt, ha küld Kegyelmed, maga asztalára is két el benne. Tovább is, asszonyom, Kegyelmed parancsolatját várjuk s ahhoz alkalmaztatni el nem mulatjuk. Kívánjuk Isten asszonyom Kegyelmedet éltesse jó egészségben.

Datum Gernyeszeg, 13. Februarii, 1691.

Kegyelmed alázatos szolgálói,

Keresztuj János, m. p.

Balku Pál, m. p.

P. S. Az üveges, asszonyom, jó reggel jöjjön alá s hozzon üveget; itt való romlásokat csinálja meg.

Kívül: Néhai tekintetes ur, Széki Teleki Mihály uram özvegyének, tekintetes nemzetes Veér Judith asszonnak, nekünk jó asszonyunknak ő kegyelmének.

(Eredetije egy íven, mely egészen a Balku Pál írása, a Széki gróf Teleki-nemzetiség marosvásárhelyi levéltárában: missilis osztály, 202—203. sz. csomagban.)

40.

Gernyeszeg, 1691 februárius 4.

Balku Pál levele Vér Juditnak a Teleki Mihály temetésére tett intézkedésekről.

Alázatos szolgálomat ajánlom, asszonyom, Kegyelmednek. Isten jó egészséges hosszú étellel áldgja meg Kegyelmedet, kívánom.

Kegyelmed két rendbeli levelét, asszonyom, egyikét *Tamás* mester, a másikját a faragó ember által alázatosan vettem!

Sütő Máthé két ködment, négy abraszt hozott, ott hagyván az ketteit az ködmönnek az ott való szükségre. Az mint mondgya, az *Kemény* János uram ő nagysága sütője vitt volt el egy ködment. Szita semmiféle nem kell, amint *Sütő* Máthé mondgya, hanem két ködmen kívántatik.

Az czipó sütésben még elég napunk vagyon, Isten Kegyelmedet is lehozza; hanem mostan az pénteken estvére való czipót süttettem arra az szükségre. Eleget is süt ez két sütő; még ugyan *Sütő* András el nem érkezett. *Tamás* mester pedig az habarniczát, plataiczát béasztatta.

Asztalos János idejött, már dolgozik. Az másik asztalos is, az mikor szegény üdvözült urat ő kegyelmét lehozzuk, eljöhet; addig léssen talám ott dolga.

Tegnapi levelemben is irtam vala Kegyelmednek, itt harmadfél ó-szalonna vagyon és két uj szalonna vagyon, egyébféle disznóaprólék mellette semmi nincs. Az Kegyelmed tejövetelivel is minden nap kívántatik s az akkori szükségre is. Szükség azért ő és új szalonnát, sódarakat, oldalpecsenyét, orját, keresztcsontot hozatni.

Kegyelmed, asszonyom, ugy parancsolt volt tegnapi levelében, hogy

négy szekér elejében való ökröket küldgyek téslástól. Tartván az üdő változásától, jó reggel innen négy társzekér elejében nyolcz-nyolcz egyegy szekér elejében. Az *Tamás* mester alá való lovát *Bozó* uramtól megküldtettem.

Bozó János uram az estve nyolcz óra tájban érkezett ide az borokkal; bizony dolog, az erős üdőben megjegesettek, noha az hordókon széna volt, a feneke künn volt, mivel az szánakon két-két hordó bor lévén, keresztül kellett tenni, némelyikének az fenekét kezdte kinyomni, noha a bor nem foly ki, hanem ha akkor, mikor megolvadna. Szükség, asszonyom, egy hiteles embernek Beszterczen az borok mellett lenni kádárral, mert ha hozza nem látnak, sok kár leszen benne. Az nyolcz ó-bort lerakattam. Urak italjára való bort 7, praebenda bort 12, ürmösbort 2, kiknek regestrumát Kegyelmednek megküldtettem.

Innen az borokat megindítottam most három óra tájban, *Trombitás* Jakab uram lévén vélek az 11 némettel. Megpróbáltam az káplár elméjét, ha három németet elbocsátott-é, de azt mondotta, egyet sem maga nélkül, azért mind elküldtettem őket s vissza jöve marad az nekik való fizetés. Mostan *Bozó* János uramnál lévő másfél forintot, ki az *Jenej* uram adta tiz forintból maradott, itt *Bozó* uramnak költségére adattam számtartó urammal három forintot; nem szükség Kegyelmednek adatni pénzt. Három hordó ürmös bor lévén, ketteit itt hadtam, hadd légyen oda is egy.

Az krakai szánakat mindgyárt vissza bocsátottam, cipót adatván mind itt s mind az utra nekik. Az serfőző szinte most érkezék Kegyelmed levelével, meghozván a szaladat is.

Tudom, *Kendefi* János uram s az urfiak ő kegyelmek mind az ser felől, mind az szin felől, ki is az czinteremen kívül leszen keresztül, nem uccza hosszában, szélessége hatodfél öl, hosszasága 10 öl, meg tudgya mondani.

Az veres boltot *Récsej* urammal mindenütt megmértem. Az házakban való öltözeteket holnap kikeressék és az miket ide kívántatnak, az szekereket készen lévén, mindgyárt felrakják. Szent Péterre az borjuk felől irtam. Az zsákok kívántatnak minden órában. Olajat üttetek s azon vadnak, ujabban is üssenek. Az üveges már az szerszámát küldgye le a szekeren; maga velünk lejühet, nem sok munkája lesz.

Éltesse és tartsa Isten, asszonyom, Kegyelmedet jó egészségben.

Gernyeszeg, 14. Februarii. Anno 1691.

Kegyelmed alázatos szolgája,

Balku Pál, m. p.

P. S. Krakóból az mely báránybőröket hoztak, *Récsej* uramtul elküldtettem. Két korszó mustárt is hoztak, melyeket itt hadtam.

Kívül: Néhai méltóságos ur, tekintetes, nemzetes Teleki Mihály uram özvegyének, tekintetes, nemzetes Vér Judith asszonynak, jó asszonyomnak ő kegyelmének alázatosan adassék.

A czimzés felett, Balku Pál irásával:

A fatálak felől *Kereszturi* urammal beszélék, talám szerezhet.

Fogoly- és császármadáráért jó volna Gyergyóban küldeni, talám szerezhetnének.

(Eredetiye egy iven, mely a jelzett utóíraton és aláíráson kívül egészen idegen kéz írása, a Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: missilis osztály, 202—203. sz. csomagban.)

41.

Gernyeszeg, 1691 februárus 19.

Kereszturi János rendelete Orbán János és Murza Bálint uzdiszentpéteri gondviselőnek és számtartónak a Teleki Mihály temetésére szállítandó élelmiczikkék iránt.

Szolgálók kegyelmeteknek!

A halat kegyelmetek írása szerint meghozták. Kérem kegyelmeteket, továbbra is, a halászon legyen rajta és amit fogotthat, külgye mingyárást.

Borjut, báránt kegyelmetek mingyárást indíttassa, úgy hogy szeredán reggel vagy déltájban itt legyenek és hozzák vagy hajtsák úgy őket, hogy meg ne hitvánkoznának. Bornyu legyen legalább négy; ha az asszony marhái közöl kitelik, onnat kell hajtani. Ha penig onnat ki nem telnék, a jószág közöl úgy kell elvenni. Báránt is legalább ötöt vagy hatot jókat hozzanak; azokkal is szeredán idején korán itt legyenek. Kérem Istenért kegyelmeteket, fogyatkozás ezekben ne legyen, mert sokért fel nem vennők, ha gyalázatot vallanánk miatta, mivel ehez képest másutt nem is ke-restettünk. Ezzel ajánlom Istennek kegyelmeteket.

Gernyeszeg, 19. Februarii. Anno 1691.

Kegyelmetek jóakarója,
Kereszturj János, m. p.

Kívül, ugyanazon írással: Orbán János és Murza Bálint szentpéteri gondviselő és számtartó jóakaró uraiméknak adassék.

(Eredetije, a Széki gróf Teleki-nemzetség levéltárában: gróf Teleki Sándor osztálya, 4949. sz. a.)

42.

(1690—1691.)

Teleki Mihály temetésére tett kiadások jegyzéke.

(Gazdasági számadásokból való kivonatos másolatok.)

„Vásárlásokról való regestum.“

„Murgán Demeter uramtul.“

„1691. 12. Januarii. Szebeni sokadalombul Récsei¹ által lobogónak három sing veres tafotát, melynek ára fl. 6.—“

„Miklós Demeter uramtul.“

„1691. 12. Januarii. Szebeni sokadalombul Récsei által az *hintó borítására* 20 sing fekete köz perpetát, fl. 16.—“

„Policsán Szávátul.“

„1691. 12. Januarii. Récsey ur az *ur temetésére* veres bárson 24 singet közönségest, singit tartotta 5 forinton, teszen fl. 120.—“

„Item 3 vég vékony veres bagasiát a *koporsóra*, végit öt forinton tartotta, teszen fl. 12.—“

„Bánogli Andrástul.“

„1690-ben 28. Augusti. Az *ur temetésére* egy vég veres tafotát, ára, 34 sing fl. 68.—“

„Sidoktul.“

¹ Récsey István görgényi tisztartó.

„1690. 26. Augusti. Beszterczei sokadalombul hozott valamelyik görögötül Récsey egy vég veres tafotát az szegény *urunk temetésére*, melyből lobogót csináltak s az musikások trombitáira, sipjaira attak benne.“

(Eredetije [melynek külsején a Vér Judit nevében tett egykorú feljegyzéssel ez áll: „1691. 16. May. Görögökkel végképpen való számvetés, mely szerint fizettem meg nekik az benn való jedzések s pecsétés regestumok szerint.“] a Széki gróf Teleki-nemzetség levéltárában: Új rendezés, 3588. sz. a.)

43.

*Uzdiszentpéter, 1690.**Teleki Mihály temetésére vonatkozó számadási kivonatok.*

„Diarium seu regestrum annuale de erogationibus quorundam bonorum clavigerorum extradatorum ad curiam Uzdi Szentpéter pertinentium a die 28 mensis Aprilis anno 1690 usque ad 27 ejusdem anni 1691 factum et conscriptum per me rationistam curiae praedictae Valentinum Murza de Nagyenyed.“

1690.

„A die 27. Augusti usque ad diem 2-dum Septembris. 30. Augusti. Széki nevű étekfogó vivén Kolosvárról négy vég fekete posztót, die 1, lib. 12, bor 1.

Die 31. vacsorán, 1. 7-bris ebéden Komáromi János úr ő kgle itt lévén diebus 1^{1/2}, lib. 41, bor 6.“

1691.

„14. Februarii, nro 10 kolosvári deák az úr temetésére menvén Gernyeszgre diebus 1. lib. 20, bor 5.

19. Szentpáli 6 szekereseknek, kik az deákokat vitték, diebus 1, lib. 18.“

„A die 20 Februarii usque ad diem 26 ejusdem. Die 21. Horváth uram az úr inassa menvén az úr temetésére diebus 1, lib. 5, abrak mens. 2.“

(Mindkét számadás eredetije a gróf Teleki-levéltárban, Teleki Sándor-féle osztály, oklevelek.)

44.

Gernyeszeg, 1691 februárius 21.

Jegyzék a Teleki Mihály temetése alkalmával kiadott asztali edényekről, gyertyáról és cipőről.

Tányérok

Bejáróknak	---	nro 20
Étekfogóknak	---	” 18
Ferenczi uram papok számára	---	” 6
Asszonyok asztalára	---	” 40
Leányoknak	---	” 10
---	diákoknak	” 30

Fa tálok

Étekfogóknak	---	nro 12
Kantorinasoknak	---	” 3
Praefectus uramnak	---	” 3
Ferenczi uram papok számára	---	” 6
Musikásoknak	---	” 3

Gyertya

	nro	12
Lovasz Peter	"	2
Ferenczi uram, papok sz(ámára)	"	3
Kapuban	"	1
Bélcsinálóknak	"	1
Perneszi uram szolgájának	"	1
Kendefi uram 1. szolgájának	"	1
János	"	4
Alvenczi uramnak az pencziben	"	6
Fejdelem konyhájára	"	19
Praefectus uram számára	"	
Miskoczi uram által	"	1
Szitálók számára	"	3
Az asszony ő kegyelme konyhájának	"	12
21 Februarii. Fejér czipóra	"	
Mezei hadak tiszt ur(ainak)	"	5
Pataki uram fiainak	"	3
Az asszonyom sáfárja	"	10
Tálmosó	"	
Urunk sátora	"	5
Ferenczi uram papok számára	"	5
Bejáróknak, inasoknak	"	18
Brassai uraméknak	"	2
Bánfy Pál uramnak	"	1
Racz Ferencz uramnak	"	2
3 öreg asszony Dersi által	"	4
Assz(ony)om szolgájeknek	"	2
Tiszt uraémék házában	"	2
Szabó Mihály uram vitt uraémék számára	"	12
Ilona asszonynak	"	1
Tallj uram vitt poharnok és inodok ¹ számára	"	7
Kereszturi és Balko uramék asztalára	"	6
Uram cipó	"	
Bejáróknak	nro	15
Biro Piszta asztalára	"	10
Sipos Mihály	"	2
Kendefi János 1 szolgájának	"	1
Urfijak asztalára	"	4
Urunk ön(agysá)ga hoppmesterének	"	2
Kantor Olljvesi uramnak	"	1
Fejér cseléd(ek)nek Horváth Jakab által	"	14
Karkai uramnak	"	1
Tisztek házában	"	2
Szabo Mihály uram vitt uraimék számára	"	2
Vendég inasoknak Miskoczi uram által	"	10

¹ innya-adók.

Balku uram asztalára	-----	”	3
Pulkreczi uramnak	-----	”	1
Az urunk konyhájára fejér cipót 4, köz cipót 6, uram cipót 4.			

(Gr. Teleki-levéltár. Teleki Sándor osztály.)

45.

Kivonat II. Apafi Mihály naplójából.

„Anno 1691.“

„20. Februarii. Keresdrül indultunk néhai úr, *Teleki* uram ő kegyelme temetésére; az nap mentünk ebédre Zágorba, hálni Ákosfalvára. 21. Ebédre Szent-Györgyre, hálni Gernyeszegre. 22. *Temettük el Teleki uram testét az ott való templomban.* 23. Ebédet öttünk ugyan helyben Gernyeszegen, hálni mentünk Somosdra.“ stb.

(A napló XVIII. század közepéről való másolata az Erdélyi Múzeumban, a hová Incze József adományozta. Az eredeti napló Zilahon, Lugosy Boldizsár könyvtárában volt. Halála után, 1876-ban leánya a zilahi református főiskola könyvtárának adományozta, de az újabb rendezéskor már eltűnt.

Lugosy gr. Bethlen Sámuelné jószágigazgatója volt, egyúttal a gróf Bethlencsalád bizalmas embere. Talán ez az ismeretség juttatta őt az Apafi-diariumához. Apafi ugyanis a Bethlen Gergely leányát, Katát birta nőül. V. ö. Erdélyi Múzeum. 1900 évf. 324—329. II.)

46.

Gernyeszeg, 1691 februáriuus 23.

A brassai követek („*Retsch* János és *Rosnai* János Brassó városának hűtös polgárai és mostan az *boldog emlékezetű úr temetésére expedált követei*“) sajátkezü aláírásaival kelt kötelezvény a fennebbi kelettel, hogy Brassó városa által Teleki Mihálytól kölcsön felvett 20 ezer forint tőkéről és kamatairól kielégítést tesznek.

(Gr. Teleki-levéltár dipl. o. 5604/ss. sz. a.)

47.

Ebesfalva, 1691 május 4.

Pataki István levele Vér Juditnak.

Vigasztalja. Örül, hogy Istenbe vetett bizalommal erősödik.

(Gr. Teleki-levéltár miss. oszt. 226. sz. a.)

48.

Fogaras, 1691 május 14.

Pataki István levele Vér Juditnak.

Őt (Patakit) az úr (T. M.) halála után sokat gyalázták. Szomorúságában is meg tudná Vér Juditot nevetetni.

(Gr. Teleki-levéltár miss. oszt. 226. sz. a.)

49.

*Szeben, 1691 június 21.**Vay Mihály levele Kemény Jánosnak.*

A zernesti harczot említi, hol őt is elfogták. Tagadhatatlan, hogy őt Teleki Mihály a harczon olyan helyre küldte, ahol több magyar nem volt.
(Gr. Teleki-levéltár, miss. oszt. 39. sz. a.)

50.

*1691 június 23.**Vay Mihály levele Kemény Jánosnak.*

Tiltakozik az ellene intézett vádak miatt. Ő hűséggel szolgálta mindvégig „azt a házat“ (a Telekieket).
(Gr. Teleki-levéltár, miss. oszt. 882. sz. a.)

51.

*Besztercze, 1707 februárius 13.**Vér Judit utolsó sajátkezű rendelkezése halála előtti napján.*

Minthogy az én betegségem netalán halált hozhat énnekem, erre nézt az én édes kis *Teleki Mihálkámhoz* akarván az én anyai szeretetemet megmutatni, vagyon énnekem most két darab gyolcsban varrva negyedszáz aranyam énnekem. Százát hagyom *Teleki Mihálkám*nak. Vagyon két jó jámbor szolgálóm, kikkel sok bajos dolgomat folytatám, *Szénás Miklós* és *Fiók István*. Hagyok ezeknek is 20—20 aranyat, vagy husz-husz aranyat, ez kettőnek 40 negyven aranyat, minthogy esztendő alatt fizetéseket mint léválták, nem tudom, hogy ezer is jámbor szolgálatjok megfizetődgyék, emlékezem azért.

Vér Annisnak hagyok 10 aranyat.

Belényesi Katának is 10 aranyat. Ezeket az édes leányim kiadgyák, ha Isten magához vészen.

13 Februarii. Anno 1707.

Árva Vér Judit, m. p.

Az utolsó, vagyis negyedik oldalon az ifj. gróf Teleki Mihály kurucz tábornok irásával:

Az én édes üdvezült asszonyom anyám ő kegyelme ezen papirosra irt rendelése szerint az edgyik gyolcsban varrott aranyokbul kivettem 100 aranyat kis fiam, *Mihók* számára. *Szénási* és *Fiók* uraméknak is az 20—20 aranyat, nemkülönben *Vér Annis* hugomnak tíz, *Belényesi Kata* asszonyomnak tíz aranyakat adtam meg magoknak in summa azon varrott gyolcsban levő aranyokbul 160 aranyakat. Tizenöt maradván meg belőlle, lévén 175 arany azon gyolcsban összevarrva.

Besztercze, 17 Februarii, 1707.

Teleki Mihály, m. p.

(Eredetije kettőbe hajtott féliven, a Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: Új rendezés. 3557. sz. a.)

52.

1707. februárius 14.

Teleki Mihályné, Vér Judit halálára és temetkezésére vonatkozó adatok ifj. Teleki Mihály naplójából.

„Decima quarta. Vévén bizonyos tudósítást, hogy b. Thiss Kolosvárrul az praesidiumot tollalta és visszafordult és hogy az hadaink confu-

sióban hozták Kocsárdnál; elindultunk és hálni jöttünk Nyegrefalvára hálni (így!). NB. Az én ritka példájú, nagykegyességű, Istenfélő édes asszonyom anyám hoc die sok imátkozási beszédei, rendelései között hal meg Beszterczén 12—1 óra között. Virattig hozták meg halálát.

Decima 5ta, ebédre Somkerekre, hálni Beszterczére.

Decima 8^{tava}. Tétettem szegény édes asszonyom anyámat koporsóban és egy kis boltban be is tétettem.“ (158—159. l.)

1707, április.

„Nona. Gernyeszegre kérdzem az fejedelemtül s invitálom is az temetésre. Maga képiben küldi el generalis Pekry uramat; maga is eljött volna, ha maga g. Pekri Lőrincz és Vai Ádám urak el nem tanácsolták volna.

Decima. Vasárnap az temetés Gernyeszegen meglészen, holott is az háznál az palotán egy praedicatio; be nem férhetvén az nagy palotán, áthozatom; más praedicatio lészen, oratio az palotán. Olly sok népü, pompás gyülekezet s temetéssel tisztelte meg az Uristen, hogy az testet alig vehették fel az nagy palotán, már az deákok, éneklők s papok az szinben az templom előtt voltanak. Ott is egy praedicatio, egy oratio volt. Öcsém Teleki Pál uram Palkó fiát is akkor temettetvén el velle.

Undecima. Jó reggel, M.-Vásárhelyre visszamentem“ stb.

(A sajátkezű napló eredetije a marosvásárhelyi gróf Teleki-könyvtárban, jelzés nélkül.)

53.

1707 márczius 8. Besztercze.

Way Anna és Kata nyugtája a Besztercze városától Vér Judit temetésére adott marhákról.

Nemes Besztercze városa az üdvezült asszony, néhai fektetes nemzetes Vér Judit asszony ő kegyelme temetési alkalmatosságára adott tíz vágómarhát, kik is mindösze az interesben böcsültetének meg nyolczvanöt forintokban, $\frac{1}{2}$ fl. 85 ezüst pénzben 25 polturában álló forintúl, melyrül ő kegyelmeket quietáljuk.

Besztercze, die 8. Martii, 1707.

Üdösbik *Vay Anna*, m. p.

(P. H.)

Vay Kata, m. p.

(P. H.)

(Eredetije negyedíven a széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában; dipl. oszt. 3291. sz. a.)

54.

Gernyeszeg, 1723 június 22.

Teleki Sándor gróf nejének, Bethleni gróf Bethlen Júliának temetési meghívója, melyben Széki Teleki Mihály temetési helyét is említi.

Méltóságos Gróf Úr! Erdélyországi Gubernator!¹

Jó Uram!

Excellentiádnak s méltóságos házának sok esztendeiglen való s virágzó, szomorúság nélkül való életet kívánok Istentül.

Ez mellett csekélységemet bátorítja Excellentiádnak gratiája, mely szerént alázatos bizodalommal Excellentiádat, jó Uramat merészlem ezen

¹ Kornis Zsigmond gróf erdélyi kormányzó: 1713. jul. 1.—1731. decz. 14.

levelemmel kérnem azon, hogy midőn az mi teremtő, szabados és nagyhatalmú Istenünknek eleve való végezése szerint az én néhai édes feleségemet, gróf *Betlen Júliát* az elfolyt 1722-dik esztendőben 28-dik napján Decembernek, feles esztendőkkel ezelőtt indúlt, erejét fogyató terhes nyavalyái és esztendő alatt való fekvő kínos sinlődései után lelkét az ő igen jó és igen kegyelmes, teremtő örök Istenének, az kítől vette is volt, szokott kegyességgel, úgy teljes bizodalommal az örökkévalóságra való boldog feltámadásnak csajhatatlan reménsége alatt, az megváltó Úr Jésus Christus drága érdemében megadá. Mely Istenben már boldogult néhai feleségemnek lelkétől elosztatott tetemei töllem, elhagyott férjétől már nem kívánván egyebet, hanem hogy az Istentől kihatározott ideig fentírt nyugodalma végett az ő annyának, a földnek, a melyből vétetett volt, érdemlett tisztességtétellel megadassék és abban helyheztessek. Kinek is azért ezen móddal való eltemettetését (ha Istennek ő szent Felségének addig életemet nyújtani teszik) igyekezem *itt Gernyeszegen, néhai idvezült édes atyám uramon elkezdődött temető helyemben a templomban*, az következő Szent Jakab havának, vagy júliusi hónapnak tizenegyedik napján jó reggeli órákon végbenvitetni. Kinek is eltemettetése, hogy a megírt helyen, napon és időben megdíszesittessék, Excellentiádat, nékem jó Uramat, alázatos engedelmisséggel kérem, hogy maga méltóságos személyének és a méltóságos gubernátorné,¹ jó Asszonyomnak praesentiájokkal, minden érdemem felett is, ezen fentírt temetést condecorálni és engemet consolálni méltóztassék; mely gratiáját Excellentiádnak, adgya Isten, hogy életem fottáig Excellentiádnak örvendetesebb állapotban alázatossággal szolgálhassak meg. Ezzel Excellentiádnak személyét s méltóságos úri házát ajánlok Istennek kegyelmes oltalmában, maradván

Excellentiádnak, jó Uramnak,

alázatos engedelmes szolgálója

Datum Gernyeszeg. Anno 1723 die 22. Junii.

(Eredeti fogalmazványa a Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: Új rendezés, 3496. sz. a.)

55.

Gernyeszeg, 1733 szeptember 1.

Gróf Teleki Sándor rendelkezései a Nagymihályi Pongrácz Jánosné gróf Teleki Judit temetésére.

(Kivonatos másolat.)

Feleségem eleiben adott és hagyott gazdai rendelésem, elsőben az idvezült néném Nagy Mihályi Jánosné asszonyom meghidegedett tetemeinek minél tisztességesebben való eltakarittatása körül végben menni kellett dolgokról, melyről szóval bővebben beszéltem feleségemmel. Másodszor kevés házi és gazdai dolgokról és azok között ezen őszi vettetésemről, gernyeszegi malmaimnak és gátjaimnak megújittatásokról és forgókká tétettetésekről.

¹ Tövisi és Körtvélyfjai *Balintitt Zsuzsa*.

A temetés dolgában.

1. Kováts Mátvás uram, az öcsém Bánfi Sigmond uram feleségemnek írott recens levelének értelme szerént, az jövő hétfűn ide fog érkezni (amidűn is el fognak érkezni Kemény és Bánfi Sigmond öcsém uraimék is) ki kis öcsém uraimék után minden építetés körül, melyek a temetésre kívántatnak, lehet mások felett való elsőbb gazda- a konyhák, sütőházak accomodátiojokban.

Az templomban és a templom oldalai mellett épűlni kelletű szin építetésekben, külső grádics megnyittatásában és egyéb munkálkodásokban és az külső konyha felől való kis híd jó móddal való megujításában és egyéb sövényvel való reggetésekben (igy!) a konyha körül és az híd belső végén a paradics-kertben (igy!) és ugyan a paradics-kertben a bástyára kijáró kapunál, ugy egybekben is ő kegyelme Kováts Mátvás uram, minthogy konyhamester is leszen és az atyfiak ő kegyelmek naturáléira több gondviselő és mivel a temeteskori szükségre kívántató fát is, a külső konyha végihez gyűjteni és szakaszba rakatni parancsoltam, legjobb szállása leszen Kováts Mátvás uramnak a takács-ház; onnan a takács gyermekeit másuvá szállitván a faluban.

2. Kováts Mátvás uramnak az építetésekben elsőbb pallér segítségével leszen Asztalos Biró Péter szolgám, kinél is mindennap és gyakorta meg kell fordulni a feleségem körül, reportumat hozván szűntelen a feleségemnek az építésekről, amikben kell feleségemtől segítséget kérni, azokban feleségem parancsolatját gondviselő birámnak megvinni és azután birámmal minden szükséges dolgokat az építéshez administráltatni és minden építés körül nekie pallérkodni s rendesen folytatni.

3. Fennálló cserfákából készűlt, jó ép fából egy nagy vastag hüvelykes tenyérnyi, megbárdolt sima deszkából ő nekie kell készíteni és a legjobb faragókkal készítettetni ormóson, koporsó formájára és erős kolcsolással, erős szegzésekkel is a sirban bétejedő koporsótokat.

Melynek egyik mértéke már nálla is vagyon, az másik mértéke pedig az házamban fel vagyon akasztva.

Ezen toknak kívántató fáknak levágatásokkal az naggyából való kifaragásokkal, hazahozatásokkal és hamari kibárdoltatásokkal nem kell késni, annakutána pedig, ezen toknak készítéséhez hozza kell fogni iziben és meg is kell készíteni idején.

4. A templomban az én kimutattam helyben, *az idvezűlt atyám és anyám Teleki Mihály és Vér Judit koporsójoknak fejeknél*, ha melléjek az idvezűlt nénemasszony koporsója el nem férne, (melyet nem is hiszek) sirt kell ásatni, öcsém uraméknak is tetszven ezen javallásom.

Ezen sirásás elfogalván a templom közepit, meg kell a templom közepét őríteni a benne való nagy székektől, melyben az az javallásom, ha tetszik az atyfiaknak, hogy több ember is férjen el a templomban, az templombéli nagy helyt foglaló székek rakattassanak ki a templomból és fekete karos székekkel rakattassék bé a templom, mely székekkel elsőbben próbáltassék meg a templom és az székek is elsőbben regestráltassanak s censeáltassanak, ha elégségesek lesznek-é a székek, mind a nagy palotára, mind a templomban; hogy ha pedig nem itéltetnek kétfelé elégségeseknek a karszékek és a templombéli székek is illendőbbeknek itéltetnek a templomban: in hoc casu, a templomban bemenő derék ajtón belől, bal-

kéz felől való két rend férfiak és asszonyok székeinek csak hátulsóbb részei rakattassanak ki és az elsőbb két rend székek csak annyival taszittassanak hatrébb a templomban, az mennyivel bőv hely készül a templom közepében a koporsónak és az koporsó körül ülni kellett férfi és asszony keserves atyafiaknak székeiknek.

A templomban bėjáró derék ajtón belől jobbkézre az férfiak mostani székei sem állhatnak mind meg, mert legalább az első rend székeknek alája ásatik a sir a praedikáló székkal általellenben és így erre nézve ezen székekben is hátul két rend, vagy legalább egy rend széket ki kell bontani és vinni a templomból. Ezekre nézve, ha az székek ászkainak el kell is fűrészeltetni, annakutánna én-nékem reparáltatnom kell.

Kérdés az is, hogyha az sir megásatik azon helyben az hol én ásatni illendőnek itéltem, az templom boltozatja alá az bémendő főrendek és papság, hogy és hol mennek el a megásott sir miatt. Erre ez az feleletem, hogy a praedikáló szék garádicsa előtt kemény vastag deszkákat kell tenni, melyen által mehessenek, mely illendőbb is, vagy hogy a segrestyeajtón belől levő rekesznek (mely alatt az én idvezült feleségem lekszik) deszka ajtaja megnyitattik az ki és bejárásra, de az én itéletem szerint ezen az ajtón bémenni a templomban, a templom boltozatja alá az főrendeknek és papságnak nem látszik oly igen illendőnek.

A sirásáskor minthogy az templombéli föld gyakrabban televényes és omló szokott lenni, erre nézve, jó móddal meg kell az ásott sirnak színit erősíteni boronafákkal és deszkákkal, amint ennek módját fellelhetni, hogy az körülette való és az által s meg által való járás miatt a sir szája bé ne omoljon, kivált temetés alkalmatosságával a sirban bétett koporsó cserefa tokja földdel teli ne teljék.

A temetés napja előtt, midőn már azelőtt a koporsó cserefatok megmértetik és constálni fog, hogy a koporsó beléje fér, ezen koporsó cserfa tok, a temetés napja előtt egy-két nappal, a sirban behelyeztessék az alatta való sir feneké vizmértékre megegyenesítettvén, a koporsótoknak fedele is a sirban bététetődven.

Az karban feljáró régi grádicsok, ha most helyben vagyon a templomban az a templomból kitétetődjék, hogy azzal is hátul a templom bővüljön.

A templom oldalában, az derék bėjáró ajtó felől, fél fedélre, ugyanint deszkafedélre szint kell csinálni és az alá czövekekre szál deszkákból székeket, mely jobb az bakkszékeknél, melyekre a praedicatio hallására gyűlő populé ülhessen.

Nemkülömben a templom alá véginél, a templom eszterhéjától fogva, félfedélre deszkaszint kell csináltatni, és az alá is székeket száldeszkákból czövekre ugyanezen szin alatt az karban feljáró gradicsot keményen kell renováltatni, melyen az éneklő déákok kívülről az karban felmehessenek, az éneklő pulpítust is az kar közepiben idején fel kell helyhezteni.

Item. " stb. stb.

(Eredetije a széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában: Uj rendezés, 2277. sz. a.)

Közli: Ifj. Biás István.

Pintér Jenő. *A magyar irodalom története Bessenyei György felépésétől Kazinczy Ferencz haláláig (1772—1831).* Budapest, 1913. 2 kötet, 274, 317 l. A két kötet ára 30 korona.

Pintér az 1909-ben megjelent két kötet folytatását bocsátotta ezúttal közre. Megjelenésükkor a kritika elismerte már nagy becsület s most ez újabb két kötet után is csak azt mondhatjuk, hogy irodalmunk történetének Pintér könyvei a legtúzetesebb összefoglalása. E munkák bámulatra méltó szorgalom eredményei. Az adatoknak oly tömege van bennük elrendezve, hogy teljesség dolgában minden elődjüket messze felülmulják. Ime pl. a legújabb két kötet 600 oldalon tárgyalja azt az anyagot, mely a Beöthy-Badics-féle irodalom-történetben éppen félannyi helyen megfért. Pedig ott sem volt összeszorítva. A részletezés Pintér könyvének főerénye; becsét is kiváltképpen ennek köszönheti.

Kitünő előtanulmányok segítették munkájában. Elsősorban Beöthy-Badics irodalomtörténete. E két munkát összehasonlítva, szerkezetben teljes egyezést találunk. A kor általános jellemzése után az írói irányok méltatása, majd a hatásuknál fogva elsőrangú íróknak külön-külön fejezetben való tárgyalása következik. E szerkezetben belül Pintérnél több tervszerűség található. Beöthy-Badicsnak 2—3 cikke helyett nála egy-egy fejezet van, ha a tárgyalt írók rokon természetű ily csoportosítást megengedett. Hogy eljárása helyes, azt főként a IV. fejezetnél láthatjuk, hol Beöthy-Badics könyvének „Dugonics András“, „Horváth Ádám és Gvadányi József“, valamint „Debreczen írói és irodalmi élete“ részeit vonta össze, mint együvé tartozókat.

Más kérdés, vajjon e jobb szerkezetben belül sikerült-e jobb tartalmat is adni? Tudvalevő, hogy Beöthy-Badics könyvének éppen szóban levő része a legsikerültebb, minthogy minden fejezetét az illető téma speciális buvára írta. Ez által értékes essayk keletkeztek; de az egyöntetűség éppen e specializálódás miatt felbomlott. Pintérnek sikerült az egyöntetűséget mindvégig megőriznie. Egy elv, egyetlen belátás a lelke könyve minden gondolatának. Nem elfogult egyetlen írói csoporttal szemben sem. Ám különösebb vonzalmának sincs nyoma. Ányosnak fiatalos tragédiáját épp oly nyugódtan beszéli el, mint Csokonai lassú sorvadását stb. Toldyra legalább rá lehetett mondani, hogy mindig megilletődött, ha Kazinczy nevét leírta, Gyulai is csak emelkedett hangulattal tudott Aranyról szólni, mint Széchy Zrinyiről. Pintérnek nincsenek hősei. A tárgyilagos referens sze-

repét egy pillanatra sem cseréli el. „Czélom az volt, — írja Előszavában — hogy a magyar irodalomtörténet tanulmányozója ebből a két kötetből ne csak a tudomány mai álláspontját ismerhesse meg, hanem tájékozást szerezzen az egyes irodalomtörténeti kérdések fejlődéséről is“. A tudományt akarta szolgálni. Egyéni ambíciói nincsenek. Mommsen Römische Geschichte-jében Mommsen lelkületéből éppen annyi van, mint a rómaiakéból; Macaulay Anglia történetének 20 soráról ráismerek szerzőjére; Scherer német irodalomtörténete a germán léleknek klasszikusan fajgermán kifejeződése, aminthogy Taine angol irodalomtörténetében is a sorok közül Taine francia ízlése, gale szelleme érezhető ki. Pintérral szemben ily magas igények nem támaszthatók. Ő a tipikus gyűjtő és elrendező. Nem a magyar Goedecke, mint az első két kötet megjelenése után mondták. Ez a német tudós, szenvedélyes rajongója minden népiesnek, hevesen kikelt a naivságot kigúnyoló Heine ellen, utóbb politikai tendenciákat vitt bele irodalmi kérdések tárgyalásába. Pintér inkább a becsületes Schmidt Juliánhoz, vagy hogy tárgykörünknel maradjunk, Hettner Hermannhoz hasonlít. Könyve — hogy Scherer szavait alkalmazzam, kitűnő, ha oly munkául tekintjük, mely irodalmi tényeket időrendben tárgyal, azonban rögtön csökken értéke, ha a történettudomány kívánalmaival mérjük.

Az irodalom története a korszellem fejlődésének ábrázolása. Pintér a magyar megújulás korszellemének fejlődését a magyar nemzeti szellemnek öntudatra ébredésében látja, abban a proceszusban, melynek folyamán nemzetünk jobbjai pontosan meghatározták nemzeti karakterünknek veleszületett tulajdonságait, elmaradottságunkat, a környező nemzetek fejlett kulturáját s teendőinket. A szóban levő két kötet e kulturális munkának leírása. Két egyenlő részre oszlik. Az első kötet hat fejezetben a kor képének rajzolásával s az írói irányok bemutatásával foglalkozik. Az egész munkának e rész a sikerültebbik fele. A tárgyalt anyag oly áttekinthető rendben van szétosztva s oly pedáns pontossággal elrakosgatva, hogy ellene majdnem semmi kifogást nem tehetnénk. Az a Pintér, ki 1909-ben az Árpád-házi királyok irodalmának történetéről 358 lapon keresztül értekezett minden valóban elfogadható vezető-gondolat, egységes terv nélkül, e művében írói fejlődésének öröndetes jelét adta. Akkor az irodalom fogalma előtte nem volt több adatnál; most már annyi, mint nemzeti szellem. Igaz, az adatok iránti szeretetét még mindig előtérbe állítja s inkább a téglák szép rendjének látszik öröndeni a tető alá került épület helyett. Sebaj. A második kiadásnál — vajha minél hamarább! — nem lesz nehéz néhány összekapcsoló fejezetet közbeiktatnia.

A második kötet sokkal nehezebben megoldható feladat elé állította. Miután 274 lapon által meggyőződhattunk arról, hogy a magyar lélek rátalált önmagára s fölismerte hivatását: most már arra vagyunk kíváncsiak, milyen munkára volt képes fajunk lelke. A mesteremberek, napszá-

mosok helyett hadd lássuk a munkavezetőket, kiknek tervszerű aspirációs valósultak meg s a művészeket, kik a jövő fejlődés útját karczolták a remények viasztálczájára. Látni akarjuk Kazinczyt, Csokonait, a két Kisfaludyt, Berzsenyit, Kölcseyt, Katonát, mindenek fölött pedig azt a nemzeti lelket, melynek pallérozását ily sokan munkálták. Egyszerre kell látnunk a pezsdülő kulturmunkát a munkásokkal, tömegjelenetek után most már a tömegek által megnyilatkozó egyéni alkotó teremtést. Erre annál inkább kíváncsiak vagyunk, minél jobban közeledünk Vörösmarty, Petőfi, Arany és Jókai korához. Ugyebár, a csecsemőt, a gyermeket mindnyájan elnéző szeretettel dédelgetjük, tévelygéseit jóakaró figyelemmel igazítjuk helyre. Az ifjút már ringatni kezdik az élet hullámai, próbálják, edzik erejét. A megújulás irodalmunknak ilyen ifjúkora. Aztán a férfikorban benne vagyunk a háborgó tengerben. Ezrek kapkodnak tülekedő fuldoklással halhatatlanság után; olykor sikerül is fellopní magukat valakinek pazarul üresen tartott csolnakjára; mígnem a jóakaró léket kap, pártfogolt s protektor együtt buknak a mélységbe. A fejük fölött összecsapó és gyűrűző hullámok újabb áldozatra lesnek. Kik voltak a reményteljes szerencsétlenek, mely vidék szülötti, nemzedékrendjüknek le- s felszarmazása ugyan kit érdekel? Mindaz, mi róluk följegyzésre méltó, csupán ennyi: mely hullám vetette őket fölszínre, mivel egészítették ki az élet háborgó küzdelmének tragikus képét s mely új hullám szorította őket némaságra? Az összefoglaló irodalomtörténetírásnak e nemből egyedül klasszikus példájául csupán Scherer német irodalomtörténetét ismerem, ezt a minden sorában élettől lüktető könyvet. Taine ugyanis sokat bölcsekedik, Nisard kényes ízlésűt fitogtatja, Brandes csak a hullámok zajgásában gyönyörködik.

Ily nagy feladat megoldására Pintér ezúttal nem volt képes. Becsületese igyekvése, fáradhatatlan szorgalma még nem társult a művész alkotó tehetségével. Megbízható életrajzai, tudós méltatásai a bibliográfia virágaival díszített kegyeletes síremlékek. Pedig a történetírásnak, ha az valóban hivatásos munkát akar végezni: élővé kell varázsolnia a halottakat. Ennek egyetlen módja van: a történetíró saját lelkéből kölcsönözzön életet.

A hátralevő kötetek megírásához Pintérnek ezt is meg kell tanulnia.

(Kolozsvár)

Borbély István.

Írás- és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez. Írta dr. *Varga Zsigmond* református theologiai magántanár. Kolozsvár, Stief Jenő és Társa könyvsajtója. 40. 197 lap. Ára 5 K.

Nem csekély örömet és reményt jelent e mű megjelenése. A mióta *Oppert* kimondotta, hogy az ókori műveltség egyik hatalmas eszköze, az ékírás turáni nép találta fel, nagy léptekkel haladt előre ennek az írásnak a megfejése, valamint az általa fentartott kultúra feltárása. A

feltalálók, névszerint a *sumirek* nemzetiségére nézve merültek ugyan föl ellentétes nézetek, de ma már kétségtelen, hogy az a nép, a mely az emberiségnek a nagy szolgálatot tette, az ural-altaji népcsaládba tartozott. E megállapítás megértette a magyar tudományos világgal, hogy itt reá kötelesség vár, mert faja őt jelöli minden más nemzet közt elsősorban arra, hogy ama kultúra eredetére, mibenlétére fényt derítsen. De a feladat nemcsak kiváló tehetséget, az egyesek teljes odaadását, hanem anyagi áldozatot is kíván. Innen van, hogy a kiket a rejtély megoldása eddig bűvkörébe vont, azok, csekély kivétellel, vagy abbahagyták a nem közönséges munkát, vagy nagyobbára a dolog könnyebb oldalát véve, ábrándos szóhasonlítások útján reméltek czélt érni.

Erősen hiszszük, hogy Varga Zsigmond többre hivatott és azon az úton, a melyen elindult, célhoz jut. Úgy tudjuk, hogy hosszasabban időzött külföldön és a legjelesebb szaktudósok vezetése alatt végezte alapvető tanulmányait s most széleskörű nyelvészeti készültséggel és megfelelő történelmi ismeretekkel végzi bűvárlatait. Fáradságos és áldozatokkal járó munkájában egy Kőrösi Csoma Sándor szelleme lelkesíti, e nagy férfiú emlékének szentelvén a szerző jelen művét is.

Ebben a sumir-babyloni-assyr műveltség körébe tartozó, valamint az azzal érintkező népek eredetét, kulturális jelentőségét, különösen pedig írásuk kérdését világítja meg. Ismerteti az egyiptomi írás alapelveit, a héber-phoeniciai és proto-elamita írást, mintákat ad az eddig megfejtetlen krétai, cyprusi és hittita írásjegyekből. De a legrészletesebbek és a legmélyebbre hatók bűvárlatai és fejtegetései ott, a hol maga is a legönállóbb: a sumir-babyloni-assyr írás eredetét, fejlődését és egész rendszerét illető kérdésekben.

Szép számmal állítja össze az ékíratú jegyek képirásos ősfarmait, majd ismerteti azokat a tényezőket, a melyk hatása alatt az ékíratú jegyek változásokon mentek keresztül, jelentékenyen megszorodtak és komplikálódtak. E tényezők: a jelösszeolvadás, jeldíszítés, jeldifferenciálódás, gunirozás és jelösszetétel. Megismertet azzal a folyamattal, a melynek rendén az eredeti sumir jegyek átmentek a babyloni-assyr írásba s ezzel az eredeti ideografikus és hangértéki viszony megzavaródott.

Legbecsesebbek azok a fejezetek, a melyekben a sumir szókincsre és egyéb nyelvészeti emlékekre támaszkodva a rokonnyelvekkel való bőszes összehasonlítás útján kimutatja, hogy a sumir nyelv szókincs-, hangtan-, grammatika- és mondattanbeli egyezések alapján az ural-altaji nyelvcsaládba tartozik. Beszélőinek őshazáját, ugyancsak nyelvi jelenségekből indulva ki, Nyugati- és Keleti-Turkesztánban véli feltalálhatni. Az ural-altaji népek közé sorozza a kaukázusi népeket, etruskokat. Ke-

verék népnek tartva az egyiptomiakat, bennük nubiai, libyai, valamint délről jövő punti semita és északról, a syriai sivatagból előnyomuló, szintén semita elemeket lát. Az Egyiptomot leigázó hykszoszokat hittitáknak tartja.

Bizonyára a szerző sem kételkedik abban, hogy mind a részletesebb bonczolás alá vett, mind pedig a csak megpendített kérdésekben sok a probléma. Így részemről nem látom kimutatottnak az egyiptomi hieroglyfák és a sumir ékírás közös eredetét. Hiszen a találó jegyeknél, mint p. o. a beszédet jelző száj, a járást jelentő láb fölvétele mind a kétféle írásrendszerbe, oly természetes, kézenfekvő, hogy a külön eredet mellett is elképzelhető. Továbbá a phoeniciai írás eredetét az ékírásból *Delitzsch* után sem látom oly kétségtelennek, mint szerző, hanem méltányolva *de Rougé* bizonyítékait, természetesebbnek találom, hogy az egyiptomiakkal szintén korán érintkező phoeniciaiak betűiket a hangjel-(betű)írassá fejlett egyiptomi írásból vették inkább, mint a szótagírásnak maradt ékírásból. De eddig kifejtett munkássága és eredményei után éppen a szerző hivatott ama problémák nagy részét megfejteni.

Jelen műve nem rendszeres, sem kimerítő tárgyalása a fölvetett kérdéseknek s nem is csupa új „adalék“ a keleti népek történeteihez, mert helyenkint ezekből csak rövidebb összefoglalást ad, de azonkívül, hogy *sok új és igen értékes eredményt mutat fel*: a fontos tárgynak oly ismertetése, a mely alkalmas az iránt a legnagyobb érdeklődést kelteni. E célzt előnyösen szolgálja az irodalom gondos egybeállítására is.

Vajha Varga Zsigmondnak lelkes és máris nagy eredményű munkássága nemcsak neki biztosítaná a további, megfelelő munkatért, nemcsak hasonló hivatott erőket nyerne meg az ügynek, hanem tenné ezt magáévá a köz, az állami kormány s a külföld példájára nyújtana maga is hathatós támogatást a helyszíni tanulmányozás, kutatás intézményes beállítása útján.

S.

Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen in Siebenbürger Sachsenlande. (Eine bürgerrechtliche Vorstudie, zugleich ein Beitrag zum deutschen Kolonierrecht in seinem Verhältnis zu fremdnationalem Recht in Ungarn) von Georg Müller Nagyszében (Herrmanstadt) 1912.

Az erdélyi szászok régtől fogva szorgalmasan gyűjtik a tőlük lakott részekre vonatkozó adatokat. Jól rendezett, gazdag levéltáraik is megkönnyítik a kutatásokat s azért régtől fogva becses történeti művekkel működnek közre Erdély multjának felderítésén.

E derék művek közé tartozik Müller György nagyszébeni levéltáros úr fentjelzett könyve is. Hozzá még e műve nem csupán az erdélyi szászokat érinti (bár leginkább őket), hanem egész Erdélyt, sőt egész Magyarországot, mert az oláhok bevándorlását és lassú elterjedését rész-

letesen és elvitázhatatlan adatokkal igazolva tárja elénk. Nem kerülte el az ő szorgos figyelmét a legkisebb nyomtatott adat sem, de mégis művének jó része az eredeti levéltári kutatásokon nyugszik.

A föld- és szőlőműveléssel foglalkozó szászok nem nagyon szerették a határokat őrizni a kúnok betörései ellen s azért pl. a ramaszi szászok már 1205-ben felmentést kérnek és kapnak a határőrzés terhe alól. Tulajdonkép ez volt a kiinduló pontja a Balkán-hegységen élő oláhok áttelepítésének. Az Erdélyt Kunországtól (most Románia) elválasztó nagy, erdős hegyek őrizetére 1183-ban hozott át belőlük egy csapatot III. Béla király és adott nekik földet, illetőleg erdőt, legelőt a mai Fogarasmegyében.

1241-ben a tatárok éppen a gazdag szász népet öldökölték és fogyasztották keményen s ennél fogva a szászok 1241 után nem voltak képesek a határokat őrizni s nem voltak elégségesek a birtokukba vett területeken új meg új falvakat alkotni s így kivált az erdős részeket értékesíteni. Azért előbb egyes nagyközségek, utóbb egyes székek, végül a gazdagabb városi polgárok oláhokat fogadtak föl, rájuk bízták a határok őrzését, barmaik legeltetését s az átengedett földek használatáért különféle, nagyobbrészt természetbeli szolgáltatmányokat, járandóságokat kötöttek ki.

Müller, hogy e jogi helyzetet annál világosabban szemünk elé állítsa, külön fejezetekben adja elő az egyes községek határában keletkezett és így a községek tulajdonában levő földeken lakó oláh falvak, azután az egyes székekhez tartozó oláh falvak s végül a városok külvárosaikban lakó oláhok jogi helyzetét.

Kimutatja Müller, hogy a szász községekhez tartozó, mert az ő földjükön települt, oláh falvak közül Vajdá (= Neudorf = Ujfalu) Ramasz határában 1486—1551 közt (30. l.), Guraró = Auendorf Kereszténysziget szász község határában 1476 táján (31.), Paplaka Kistorony = Neppendorf határában nem sokkal 1502 előtt (35.) keletkezett. A mai Resinár = Städterdorf Nagy-Szeben határában, Czód falu Nagy-Disznód = Heltau határában 1233—1383 közt keletkeztek ugyan (39., 55. ll.) de még 1383-ban e falvaknak nincs megállapodott nevük. Dálya Kelnek szász község határában, Oláh-Pián Szász-Pián határában, Lomán, Rekitta és Sztrugár oláh falvak Szászsebes határában 1400 körül keletkeztek (63), Oláh-Tyúkos telepítése 1555 körül kezdődött ugyan, de csak 1627-ben lett végleges (68.), Kerpenyét Szász-Orbó határában csak 1504 után keletkezett (72.), Ród falu pedig Nagy-Apold határában 1419-ben részletesen ismert feltételek mellett telepített (75.).

Az egyes székekhez tartozó oláh falvak még későbbi eredetűek, mert a székek csak már előbb meg volt, de elpusztult falvakba telepítettek oláh családokat. Így a beszterczeszéki Nagyfalva és Szentiván falvak

csak 1602 után kaptak oláh lakosokat (109. l.), Vermes faluba 1630-ban költöztek az oláhok Moldovából (110. l.). A szászvárosi széket az 1438-iki és az 1479-iki török betörések erősen megviselték s azért itt Alkenyér, Berény, Berkász, Szarkafalva és Kásztó már 1515-ben oláh falvak, pedig 1334-ben még mind katolikus szász és magyar lakosokkal bírtak (112—13.). A szebeni szék Felek és Szakadát nevű falvaiba 1582-ben telepíték az oláh lakosokat (121—24, 150.). A nagyobb városok külvárosaiba, hóstátjaiba, majorjaiba mint pásztorok, szolgák, munkások 1392 után kezdtek behúzódni. Érdekes, hogy a szebenszéki Bongárd (Baumgarten) faluban a XVI. században bolgárok laktak (117.) éppen úgy, mint Kis-Csergeden.

Müller minden egyes fejezetben részletesen ismerteti az oláh települők kötelezettségeit, adóját és így a köztörténeti adatokon kívül sok műveltségtörténeti adatot is felsorol.

Végül függelékként ismerteti Müller azon régi vitát, vajjon az úgynevezett oláh- és bessenyő-erdőben, továbbá a talmácsi és szelistyei uradalmakban lakó oláhok egyenlőjogúak voltak-e a szászokkal? Második függelékét is írt az 1210-ben említett szebenmegyei oláhokról, mert ez új adat (Századok, 1912. 291—4.) fontosságát az első oláh települők jogi helyzetére nézve rögtön felismeré.

Mivel e kötetből is látszik, mily nehéz Erdély sokféle nemzetiségének bevándorlását és egymáshoz való jogi viszonyait megállapítani s mivel e kérdésben a legkisebb tévedés is nagy bajokat okozhat, nem veheti rossz néven a szerző, ha egy pár tévedésére figyelmeztetem.

Kár volt a szerzőnek az erdélyi oláhok jogi helyzetére vonatkozó értekezések közt felemlíteni Gagyi közlését az árvamegyei oláhokról (7.), mert hisz ezek nem voltak valóságos oláhok (rumunok), hanem csak oláh szokás, vagy oláh jog szerint szolgáló tót pásztorok (Ethnographia, 1904. 256—264. Ernyey J. értekezése).

Tévedes azt állítani, hogy 1256-ban az oláhok a királynak a baramból tizedet adtak volna (Viehzehntabgabe, 14. l.), mert az oklevél csak azt mondja, hogy a székelyektől és oláhoktól kapott jövedelemből a király ad tizedet az esztergomi érseknek.

Az 1385-ben említett és medgyesi kerületben lakó oláhok alatt nem az erdélyi medgyesi székben lakókat kell érteni (171. l.), hanem a szatmármegyei Aranyos-Medgyeshez tartozókat! Ha az egész oklevelet megtekinti, nyilvánvaló ez.

Azon más, nem szász nemzetiségű emberek, a kik 1319-ben a besztercei székben laktak, semmiesetre sem voltak oláhok, hanem vallonolászok, bessenyők és esetleg oroszok.

A magyar történetírók köszönettel fogadhatják Müller e művét s nagy hasznát vehetik, csak az a kár, hogy a helynevek még a mellékelt

térképen sincsenek magyarul feltüntetve. Vajjon mivel érdemelték meg a magyarok, hogy nekik e mű használatánál még külön térképet és helységnévtárat is kell elővenniök?

(Nagyvárad.)

Karácsonyi János.

A görcsönyi Vargha család története. Czimerrajzzal és hat leszármazási táblával írta: (így) dr. *Vargha* Zoltán. Budapest, 1913. 8r. 31 l. és 6 tábla. Ára?

Hogy az egyszerű nemesi családok történetével is ideje volna már egyszer komolyan foglalkozni, régóta hirdetjük és valljuk. A nemzet története a Szent Korona tagjainak történetében éppen úgy visszatükröződik, mint a hogyan egy csepp víz is elegendő a napsugár színeképe előidézésére. Csakhogy míg a Szent Korona örök és változatlan történelmi és közjogi valóság, egyes tagjai, a magyar nemesek sorsa és családjuk történelme, roppant változatos és szeszélyes pályát futnak meg. Talán nincs Európának egyetlen oly társadalma, melyben a történelmi, kivált a köznemesi családoknak annyi áldozatot kellett volna hozniok a nemzet jövődjéért, mint a magyarnak. De bizonyos, hogy az autogenezis rejtelve a nemzet- és államfentartó rendi társadalomban természeti törvényé vált.

Nem árt erre gondolni s főként most, mikor részint a multnélküli Jánosok, részint az oroszslánszajú Richardok, részint a kékszakállú Henrikek, nemzeti hagyományt, történelmi szabadságot és társadalmi erkölcsöt tagadó dogmából foltozzák össze mindent eltakaró subáikat. A görzsönyi Varghák czimerében őrt álló daru éppen úgy emlékeztet a nemzet-föntartó köznemesség történelmi hivatására, mint arra, hogy a daru okosságára és éberségére ezután is szüksége lesz minden magyarnak.

Sajátos jelenség s mai életünkben nem ez az egyetlen ellentmondás, hogy a demokratának kikiáltott XX. század fia könyökével tülekedik a lenézett történelmi nemesség sánczain belül kerülni; hogy ma, mikor az előjog már nem váltható fel csengő értékre, csengő értékeket vetnek oda a kigúnyolt kutyabőrért. Az ilyen kis monografiák éreztetik igazán, hogy a századokon keresztül zajtalanul élő, folyton küzdő és dolgozó köznemesi családok méltán érdemelték meg, hogy a Szent Korona tagjaiul tekintessenek. De eszméltetnek arra is, hogy az új elemek az egyenlőség korszakában azért kívánnak *nemesedni*, mert érzik, hogy nem elég a hazában élni, a hazához tartozni is kell s ezt valamiképpen igazolni is illik. Ez a benső törvény, melynek csupán szimboluma a czímer, uralkodni fog ezután is s meg fogja adni az egész magyar társadalomnak azt az ellenálló erőt, melynek csendes munkáló energiája éppen a kis nemesi családok történetében beszédesen szól hozzánk. —rd—